

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/43443> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Oldewarris, J.A.

Title: Liefde voor de Hollandse bouwkunst : architectuur en toegepaste kunst bij Uitgeversmaatschappij Kosmos 1923-1960

Issue Date: 2016-10-06

Hoofdstuk 3.1

ARCHITECTUUR: DE ONDERWERPEN

3.1. ARCHITECTUUR: DE ONDERWERPEN

Dat Kosmos voor wat betreft de vorming van het fonds schatplichtig was aan de uitgeverij Weduwe J. Ahrend & Zoon is in het eerste hoofdstuk al beschreven. De lijst met overgegangene fondsartikelen uit 1923 telt 128 titels, die op een enkele uitzondering na techniek, natuur- en werktuigkunde, elektriciteit of bouwkunde als onderwerp hebben. Bouwkunde is vertegenwoordigd met tien titels.¹ Behandelde het vorige hoofdstuk het fonds van Kosmos in algemene zin, in dit derde hoofdstuk wordt nader ingegaan op de uitgaven op het gebied van architectuur. Met 83 titels – 16% van het totaal aantal van 526 titels – vormt architectuur in de periode van 1923 tot 1960 het belangrijkste fondssegment van de uitgeverij. Architectuur wordt hier in de ruimste zin van het woord opgevat; zowel de bouwkunde als de bouwkunst worden er toe gerekend.² Achtereenvolgens komen in dit derde hoofdstuk aan de orde de onderwerpen, twee *case studies* en de niet-gerealiseerde uitgaven.

De onderwerpen zijn onderverdeeld in een zestal gebieden: bouwtechniek en constructie; bouwkunst; woninginrichting; meubels; stedenbouw en planologie; tuin en landschap. De twee *case studies* betreffen de boeken *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst* van J.G. Wattjes en *Bouwen, bauen, bâtir, building* van J.B. van Loghem. Tot slot worden de uitgaven besproken die, vaak na veel inspanning, uiteindelijk toch niet zijn gerealiseerd.

De ontwikkelingen worden chronologisch behandeld, waarbij drie periodes te onderscheiden zijn: het Interbellum (1923-1939), dat met 63 titels de belangrijkste periode is, de Tweede Wereldoorlog (1940-1945) waarin zes nieuwe boeken verschenen, en de Wederopbouw (1946-1960/1965) waarin veertien titels het licht zagen.

3.1.1. Bouwtechniek en constructie

Van de 83 titels die Kosmos tot 1960 publiceerde op het gebied van de architectuur kunnen we er 37 rangschikken onder de noemer bouwtechniek en constructie, dat is 45% van het totale aantal architectuurtitels en daarmee de belangrijkste categorie. Deze 37 boeken zijn geschreven door twaalf auteurs; Wattjes nam er niet minder dan achttien voor zijn rekening. Zijn belangrijkste publicatie is het hand- en leerboek *Constructie van gebouwen*, dat oorspronkelijk in vier delen verscheen, maar met de tweede druk werd gewijzigd in een nieuwe opzet die uit tien delen bestond. Het duo G. Arendzen en J.J. Vriend publiceerde vier boeken, waarvan het belangrijkste, een tweedelig hand- en studieboek voor de bouwkundige en timmerman, in 1930 verscheen onder de titel *Bouwkunde*. Vriend alleen zou in de jaren vijftig onder dezelfde titel een nieuw handboek samenstellen.

Wattjes' assistent in Delft, C.W.J. Schorteldoek, publiceerde twee boeken, *Watervoorziening van gebouwen* (1923) en *Het uitvoeren van gebouwen* (1927). Andere auteurs die twee boeken samenstelden waren A. Stornebrink, met tabelboekjes voor de afmetingen van houten balken en de berekening van vloeren en balken in gewapend beton, M.M. Schipper met het uit

¹ M.J.C. van Eyck, *Volksbadhuizen* (1912), J. Godefroy, *Geschiedenis van de bouwkunst*. Deel 1. *Oudheid en middeleeuwen* (1920), J. Godefroy, *Geschiedenis van de bouwkunst in Nederland* (1920), W. Noorlander, *Architectuur* (1912), H.J. van Ooijen, *Wandplaten voor het teekenonderwijs aan timmerlieden* (1904), *Rapport der conferentie over het bouwkunstig element bij de bescherming van de schoonheid in Nederland* (1912), *Volkswoningbouw*. Inl. H.P. Berlage, tekeningen Jan Wils (1921), J.G. Wattjes, *Constructie van gebouwen*. Deel IV. *Kappen* (1922, 2^e dr. Kosmos 1923), B. van der Worp Jr., *Handleiding voor het maken van houten trappen* (1922, 2^e dr. Kosmos 1927), B. van der Worp Jr., *Handleiding bij het methodisch onderwijs in het vaktekenen voor timmerlieden* (1920).

² Als we *Brinkman's catalogus van boeken* er op naslaan, dan is in het bij deze uitgave horende *Repertorium* in het cumulatieve deel voor de periode 1921-1925 voor het eerst sprake van 'bouwkunst' als aparte rubriek. Tot die tijd was er alleen sprake van 'bouwkunde'. Bij het trefwoord 'architectuur' lezen we: 'zie Bouwkunde'. Vanaf het *Repertorium* 1921-1925 wordt bij 'architectuur' afwisselend verwezen naar 'bouwkunde' en 'bouwkunst'.

twee delen bestaande leerboek *Vaktheorie voor timmerlieden* (1928), en J. Wieland met de publicaties *Stalen ramen en deuren* (1952) en *Aluminium in de gevel* (1957). Resteren vijf auteurs met elk één titel: E.H. Smid publiceerde *Electriciteit voor bouwvaklieden* (1923), B. van der Worp Jr. *Handleiding voor het maken van houten trappen* (1927), P. Bergsma *Beton en gewapend beton* (1934), L. Kellerman *Tabellen voor raamspanten* (1935) en A.W. de Goeij *Het stalen raam* (1936). Deze auteurs en hun boeken worden hierna besproken.

Constructie van gebouwen

Precies een jaar na zijn intrede in Delft in 1918 nodigde J.G. Wattjes (1879-1944) Jac. van der Kolk uit hem te komen opzoeken in zijn kabinet aan de Jaffalaan in Delft.³ Van der Kolk was op dat moment nog chef van de technische boekhandel en uitgeverij van de N.V. Wed. J. Ahrend & Zoon. Reden voor dit bezoek was de bespreking van een ambitieus plan, waarvoor Van der Kolk het initiatief had genomen: de uitgave van een door Wattjes samen te stellen standaardwerk in vier delen over de constructie van gebouwen. Dat was even slikken, maar vier delen moest kunnen volgens Van der Kolk, wanneer het een werk van een auteur betrof, wiens naam en positie borg stonden voor de superioriteit van de inhoud. Hij zei vereerd te zijn de uitgever te mogen worden van het eerste werk over burgerlijke bouwkunde dat van de hand van een Delftse hoogleraar zou verschijnen.⁴

De twee kwamen snel tot overeenstemming, want nog geen maand later ging Van der Kolk akkoord met een door Wattjes voorgestelde opzet voor de vier delen.⁵ Op de kosten werd niet gekeken: de illustraties konden tussen de tekst geplaatst worden, hoewel het goedkoper zou zijn ze telkens te combineren op één hele pagina.⁶ Het vinden van de juiste illustraties bleek overigens een tijdrovende arbeid. Tot in Duitsland toe werden clichés opgevraagd van illustraties die eerder waren gebruikt door in techniek gespecialiseerde uitgeverij als Julius Springer en Ernst & Sohn, beide gevestigd in Berlijn, en J.M. Gebhardt in Leipzig, uitgever van een beroemd, tientallen delen tellend *Handbuch der Architektur*.⁷

In 1920 verscheen bij Ahrend van de vier geplande delen als eerste de eerste aflevering van deel IV, *Kappen. Hand- en leerboek betreffende dakconstructies en dakbedekkingen*. Het was gebruik in die jaren, zeker ook bij Ahrend, om een boek, vooruitlopend op de definitieve versie, in afleveringen beschikbaar te stellen. Het deel over kappen zou in zes afleveringen uitkomen, elk tegen een prijs van vijf gulden, totdat in 1922 de gebonden versie verscheen voor een prijs van f 32,50. Als uitgave begonnen onder Ahrend, werd het standaardwerk voltooid in 1925 onder het impressum van Kosmos. De banden van de vier delen waren ontworpen door Jan van Krimpen, nadat S.H. de Roos had laten weten geen tijd te hebben.⁸ Het was niet ongebruikelijk dat bij een serie-uitgave niet als eerste het eerste deel werd gepubliceerd, zoals hier het geval. Dit eerste deel, *Muren, schoorsteenen, kelders, fundeeringen en rioleeringen*, verscheen in zijn geheel bij Kosmos in 1924, gevolgd door het tweede deel *Ramen, deuren en betimmeringen* in 1925, en het derde deel *Vloeren, plafonds, gewelven en trappen* in 1926. In het voorwoord bij het eerste stuk van het vierde deel uit 1920, verantwoordt Wattjes de uitgave:

³ Brief 07-09-1919: Wattjes aan Van der Kolk. Wattjes schrijft te reageren op de brief van Van der Kolk van 29 augustus j.l. Deze brief ontbreekt in het Kosmosarchief. Het initiatief voor het gesprek is kennelijk van Van der Kolk uitgegaan.

⁴ Brief 22-09-1919: Van der Kolk aan Wattjes.

⁵ Brief 02-10-1919: Van der Kolk aan Wattjes.

⁶ Brief 31-12-1919: Van der Kolk aan Wattjes.

⁷ Brief 19-05-1920: Van der Kolk aan Wattjes.

⁸ Brief 05-08-1921: S.H. de Roos aan Ahrend. Op 27 augustus gaf Van der Kolk schriftelijk de opdracht aan Van Krimpen, die op 1 september de opdracht bevestigde. Van Krimpen schreef aan Van der Kolk Wattjes naar zijn wensen te zullen vragen.

Er bestaan reeds veel werken over de constructie van gebouwen, waarin dit vak meest met den ondoorzichtigen naam van burgerlijke bouwkunde is aangeduid. Uitteraard [sic] hebben deze allen ieder hun eigenaardige verdiensten en ieder hun eigenaardige leemten. Geen enkel bevredigt mij; dat is een der hoofdaanleidingen tot 't verschijnen van dit boek. Aan de uitgeefster van dit boek was bekend, dat de bestaande werken ook vele gebruikers niet bevredigen; dat is de andere hoofdaanleiding tot 't verschijnen van dit werk en wel de voornaamste, want deze omstandigheid maakte de uitgave mogelijk. [...] Ik beoog met dit boek in de eerste plaats een leerboek, zoowel voor zelfstudie als voor schoolgebruik voor hen, die zich bekwamen voor architect, voor civiel-ingenieur, voor bouwkundig opzichter, bouwkundig teekenaar en voor de middelbare akten M.d. en M.e. Doch tevens beoogt dit boek te zijn een handleiding voor de praktijk van architect, ingenieur, opzichter en teekenaar bij het ontwerpen, het detailleren en het toezicht op de uitvoering. Stelselmatig gebruik van een handboek over de constructie van gebouwen op de architecten-bureaux en teekenzalen zou zeer gewenst zijn. [...] Voor veel voorkomende onderdeelen wordt te veel de niet steeds voldoende gemotiveerde conventie van het bureau of vooroordeel van den teekenaar gevolgd. Stelselmatig naslaan van een handboek beteekent in dit opzicht stelselmatige zelfkritiek.⁹

Wattjes' belangrijkste credo was – en dat zou hij zijn leven lang uitdragen – dat architectonische vorm en constructie elkaar wederkerig beïnvloeden. In het ontwerp immers worden reeds van de vele hoofdonderdelen vorm en constructie in onderling verband vastgesteld en het constructiesysteem, zoals bijvoorbeeld de ruimte-overspannende constructie, bepaalt in belangrijke mate niet alleen de uitwendige maar ook de inwendige architectuur. De gebruikelijke indeling, schrijft Wattjes, is de verdeling van de constructies naar de onderscheiden materialen die afzonderlijk besproken worden: houtconstructies, steenconstructies, zinkconstructies, ijzerconstructies en gewapend-betonconstructies. Hierbij had hij ongetwijfeld de driedelige uitgave *Burgerlijke bouwkunde* van de architect en waterbouwkundige L. Zwiers (1873-1953) op het oog. Het eerste deel daarvan, *Houtconstructies. Handboek voor ambachtslieden, onderbazen, opzichters en a.s. architecten*, was in 1907 verschenen bij Van Mantgem & De Does in Amsterdam. Ook Zwiers was door zijn uitgever gevraagd, en hij sprak in het voorwoord de hoop uit dat zijn boek, 'waarin de moderne vormen van velerlei timmerwerken en eene eenvoudige wijze van berekening van liggers, balklagen en stijlen worden gegeven', aanspraak mocht maken op een goede ontvangst, waarbij het allerminst zijn bedoeling was de verdiensten te ontkennen van de vele werken die reeds over dit onderwerp waren geschreven. In 1909 volgde het tweede deel, *IJzerconstructies. Beknopte handleiding tot het construeeren in ijzer*, en negen jaar later, in 1918, het derde deel, *Steenconstructies*.¹⁰

Wattjes zal ook gedacht hebben aan het standaardwerk *Onze bouwmaterialen* van J.A. van der Kloes (1845-1935), leraar in de kennis der bouwstoffen aan de Polytechnische School in Delft, dat voor het eerst in 1893 was verschenen bij J. van der Endt & Zoon in Maassluis. Deze uitgave, die toen nog als één boek verscheen, was opgedeeld in veertien afdelingen.¹¹ De tweede druk uit 1908-1910 – Van der Kloes was inmiddels gepromoveerd tot hoogleraar –

⁹ Zowel de akte Md als de akte Me betreft het rechthoekig en bouwkundig tekenen. Zie: *Examen-opgaven 1911. Teekenen m.o., akten Ma tot en met Mk en O*. Amsterdam, Ahrend, 1911, pp. 32-50.

¹⁰ Zwiers' boek over houtconstructies was het meest gevraagd. In 1929 verscheen nog een zesde druk. Het deel over ijzerconstructies werd in 1916 nog een keer herdrukt, van dat over steenconstructies bleef het bij de eerste druk.

¹¹ De afdelingen zijn: 1. Natuurlijke steen; 2. Gebakken steen; 3. Mortels; 4. Beton, betonsteenen en eenige andere niet gebakken kunststeenen; 5. Gips en stukadoorswerk; 6. Hout; 7. Rijsmateriaal, vletzoden, riet, stro, mos; 8. IJzer en staal; 9. Koper, lood, tin, zink en legeringen; 10. Glas; 11. Verf en verfwerk; 12. Behangsel en behangselwerk; 13. Asphalt, teer en daarmee verwante materialen; 14. Eenige hulpmaterialen.

bestond uit zes afzonderlijke delen: 1. *Natuursteen*; 2. *Kunststeen*; 3. *Mortels en beton*; 4. *Hout en andere plantaardige materialen, isoleer- en pakkingsstoffen*; 5. *Metalen*; 6. *Glas, verfwaren, behangsel*. Samen waren ze verkrijgbaar voor f 29.¹²

Een dergelijke indeling in materialen leek Wattjes alleen voor een algemene inleiding geschikt. Daar stond tegenover dat veelvuldig onderdelen door samenvoeging van verschillende bouwmaterialen werden samengesteld. Dit betekende, aldus Wattjes, dat een constructieonderdeel dat was samengesteld uit meerdere materialen, in verschillende hoofdstukken besproken zou moeten worden. Daarom koos hij voor een ‘organische verdeling van de stof’ naar verschillende onderdelen van gebouwen, zoals we die terug zien in de vier delen van *Constructie van gebouwen*. Dit had als bijkomstig voordeel dat, zonder in herhaling te vervallen, ieder deel een betrekkelijk afgerond en afzonderlijk bruikbaar geheel vormde. De bouwkundige constructie staat in zeer nauwe wisselwerking met de berekening daarvan enerzijds en de bouwkunstige vormgeving anderzijds. Voorbeelden van sterkteberekening zouden slechts daar worden gegeven, waar dit voor een goed begrip van de constructie nodig was. ‘Hoewel dit werk uitdrukkelijk aan de *constructie* van gebouwen is gewijd’, schreef Wattjes in het voorwoord van de eerste druk van het vierde deel, ‘zal ik er mij wel voor hoeden eenzijdig-constructieve beschouwingen ten beste te geven. De bouwkundige constructie is nooit doel-op-zichzelf, doch steeds middel’.¹³

De reden dat het vierde deel over kappen als eerste verscheen, is dat zowel Wattjes als de uitgever van oordeel was dat aan een boek over dit onderwerp op dat moment het meest behoefte bestond.

In het naschrift uit 1922 in ditzelfde vierde deel is het Wattjes een aangename plicht zijn erkentelijkheid uit te spreken aan iedereen die hem medewerking had verleend bij de totstandkoming van het boek. En dat waren er velen. Hij noemt met name zijn assistent in Delft, C.J.W. Schorteldoek, die het grootste deel van de tekeningen voor zijn rekening had genomen en de vele oorspronkelijke foto’s had gemaakt. Vele collega’s en fabrikanten hadden gegevens verstrekt, en veel steun had Wattjes gehad aan de bestaande leerboeken, in het bijzonder de degelijke Duitse technische literatuur, maar ook aan de met bijzondere zorg door collega hoogleraar G.N. Itz samengestelde verzameling autografieën van de Technische Hogeschool. In het uit 1922 daterende voorwoord bij het eerste stuk van het eerste deel, dat in 1924 compleet verscheen, verwijst Wattjes ter verduidelijking van zijn uitgangspunten naar H.P. Berlage:

Het is de groote verdienste van Dr. Berlage, dat hij in geschrift en bouwwerken op het innig verband van constructie en kunstvorm heeft gewezen. Wel heeft hij daarbij zeer sterk den nadruk gelegd op de bepaling van den kunstvorm door de constructie en daardoor minder aandacht gewijd aan de *wederkerige afhankelijkheid* van de kunst en het bouwen in de bouwkunst. Deze eenzijdigheid is echter evenzeer begrijpelijk als doeltreffend, omdat de tijd van zijn eerste baanbrekend optreden maar al te zeer behoefte had aan verkondiging juist van de door hem (althans in zijn geschriften) zoozeer op den voorgrond gesteld zijde. In de bouwkunst is het bouwen en de kunst echter in die mate één, dat de bouwconstructie evenzeer den bouwkunstigen vorm beïnvloedt, als de door den kunstenaar gewenschte en geschapen architectuur de constructie beheerscht. Het is daarom gelukkig, dat de architect zich bij ons niet tot het ontwerpen bepaalt, doch in de volle beteekenis van het woord, bouwmeester is, of althans behoort te zijn.¹⁴

¹² Er verscheen in zes delen in de periode 1923-1926 nog een derde, tevens laatste druk bij L.J. Veen in Amsterdam.

¹³ J.G. Wattjes, *Constructie van gebouwen*. Deel 4. *Kappen*, 1920, p. X.

¹⁴ J.G. Wattjes, *Constructie van gebouwen*. Deel 1. *Muren, schoorsteenen, kelders, fundeeringen en rioleeringen*, 1924, pp. VII, VIII.

Aan het slot van zijn voorwoord bij het eerste verschenen deel, in 1920, schreef Wattjes opmerkingen van vakgenoten omtrent tekortkomingen en onjuistheden zeer op prijs te stellen. Daar kwam hij twee jaar later in een noot bij dit voorwoord in het eerste deel op terug:

Goede kritiek is moeilijk. Toch wordt dikwijls op de meest onbenullige wijze met kritiek omgesprongen. Men zie bijvoorbeeld de in smalende en scheldende toon geschreven kritieken zonder eenige inhoud van beteekenis, in het *Bouwkundig Weekblad* 1921 No. 38 waar men een grief maakt van het groote aantal illustraties of in een ander tijdschrift waar men de zonder meer uitgesproken onjuistheid van vele figuren toelicht met een enkel geval, dat niet anders dan als vitterij beschouwd kan worden, terwijl er toch bij eenige aandachtige kennisneming van het object van de kritiek zeer vele werkelijke onjuistheden zouden zijn aan te wijzen. Men vergelijk deze inhoudloze, naamloze en schimpende kritiek eens met die van Ir. J. Gratama in *Klei* 1921 No. 26, die op scherpe en toch waardige wijze op zeer ernstige tekortkomingen wijst.¹⁵

Dat Wattjes de recensie in het *Bouwkundig Weekblad* überhaupt het noemen waard vond, zegt vooral iets over hemzelf, en de mate waarin hij zijn boek serieus nam. In twintig regels, meer is het niet, ergerde de recensent, die tekende met 'SCHB.', zich inderdaad aan het grote aantal illustraties, en hij wilde 'Z.H. gel. herinneren aan 't woord van Fechner: "aber einmal muss doch ein Punkt kommen, wo der Mensch sich selbst glaubt"'. Zeker substantiëler was de kritiek van Gratama,¹⁶ die vond dat het esthetisch deel van de bouwkunde onvoldoende behandeld werd. Hij was het met Wattjes eens dat een behandeling van de constructie van gebouwen onopzettelijk en onvermijdelijk tevens architectonische vormleer impliceert, en hij vond dat in een hedendaags, breed opgezet werk over bouwkunde de esthetische waarde van de bouwkundige samenstellingen niet stiefmoederlijk behandeld mocht worden. Gratama scherpte vervolgens zijn mening aan:

Integendeel, *het* boek, waaraan op het oogenblik een groote behoefte is, is het boek, dat helder en diepgaand de aesthetische karakteristiek der bouwkunde behandelt, en daarbij bespreekt de gezonde, technische constructies om de verschillende vormen en samenstellingen te maken. Prof. Wattjes geeft in Aflevering I niet voldoende wat hij in de voorrede omtrent de aesthetica belooft.

Een geheel nieuwe bewerking van *Constructie van gebouwen* vond plaats vanaf 1930, toen het vierdelige werk in een tweede, verbeterde en vermeerderde druk uitgroeide tot een tiendelige uitgave.¹⁷ Wattjes herhaalde in het voorwoord bij het eerste herziene deel zijn mantra:

Men moge het betreuren of toejuichen, het is nu eenmaal thans niet anders; om modern te kunnen construeeren, moet men op zijn minst een iets meer dan elementaire kennis van berekening van bouwconstructies hebben. Een architect, die het constructieve gedeelte van zijn ontwerpen niet meer beheerscht, is niet meer architect, doch decorateur, ook al decoreert hij de door anderen geconstrueerde, dat is: door anderen *gebouwde* gebouwen met gemetselde muren en bogen, of met natuursteen en lateien of consôles.¹⁸

¹⁵ Noot 14 op cit. p. XI.

¹⁶ Niet in *Klei* 1921, nr. 26, zoals Wattjes noteert, maar in *Klei* 1921, nr. 16, pp. 193-195. Met dank aan Ineke Soeterik voor deze correctie.

¹⁷ De delen zijn: 1. *Muren en aangebouwde schoorstenen*; 2. *Vrijstaande schoorstenen, haarden en smidsen*; 3. *Fundeering, kelders en rioleering*; 4. *Ramen en deuren*; 5. *Binnen- en buitenbetimmeringen*; 6. *Vloeren, plafonds, balklagen en kolommen*; 7. *Gewelven van steen, hout, gewapend-beton en glas*; 8. *Trappen van hout, steen, gewapend-beton en ijzer*; 9. *Eenvoudige dakconstructies en dakbedekkingen*; 10. *Moderne kapconstructies van hout, ijzer en gewapend-beton en torenkappen*.

¹⁸ J.G. Wattjes, *Constructie van gebouwen*. Deel 1. *Muren en aangebouwde schoorstenen*, 1930, pp. X. XI.

Wattjes doelde hier onmiskenbaar op de uitbundige ‘schortjesarchitectuur’ van de architecten die geschaard worden onder de noemer ‘Amsterdamse School’, waarmee bedoeld werd dat deze architecten opdracht kregen om alleen de gevels te ontwerpen, en de constructie en plattegrond aan de aannemer moesten overlaten.

In 1936 verscheen nog een eerste supplement op *Constructie van gebouwen* onder de titel *Nieuwe bouwconstructies. Deel I*. De snelle en intensieve ontwikkeling van de bouwtechniek had tot gevolg dat elk handboek voor bouwconstructies al spoedig na verschijnen niet meer *up-to-date* was. Dit werd Wattjes duidelijk bij de bewerking van de tweede druk van *Constructie van gebouwen*. Sommige onderdelen, en zelfs hele afdelingen, moesten bijna geheel herschreven worden. Meer dan eens werd hij na het afdrukken van een vel verrast door een publicatie die hem opmerzaam maakte op een waardevolle vernieuwing of verbetering, die hij in de nieuwe uitgave niet kon missen. Dit ernstige bezwaar, schreef Wattjes, zou bij voldoende belangstelling van de bouwwereld verholpen kunnen worden door jaarlijks een supplement uit te brengen, totdat weer een nieuwe druk zou verschijnen.¹⁹ Dat was te optimistisch gedacht; aan een dergelijke snelle actualisering van de informatie was kennelijk weinig behoefte, want na dit eerste supplement zouden er geen nieuwe meer verschijnen.

Berekening van bouwconstructies en Architectonische details

In het voorwoord bij de nieuwe uitgave van zijn *Berekening van bouwconstructies*, waarvan het eerste deel in 1928 en het tweede in 1930 verscheen, schreef Wattjes dat hij bij de samenstelling van *Constructie van gebouwen* de innige samenhang tussen het construeren en het berekenen van bouwkundige samenstellingen als een grote moeilijkheid had ondervonden. Van verschillende gebruikelijke en zelfs eenvoudige constructieve details was het ‘waarom’ niet in te zien zonder kennis van de berekening van bouwconstructies. Weliswaar werd in deze leemte voorzien door een zeer groot aantal boeken over statica en vastheidsleer, maar deze kwamen slechts ten dele tegemoet aan het bezwaar van het doorsnijden van de zijn inziens nauwe band tussen constructie en berekening. Zijn eigen hand- en leerboek *Berekening van bouwconstructies* was dan ook vooral ‘een boek van een bouwkundige voor bouwkundigen’, en daarom op zeer uitgesproken wijze constructief en niet mathematisch georiënteerd.²⁰ Evenals voor *Constructie van gebouwen* ontwierp J. van Krimpen de banden voor *Berekening van bouwconstructies*, waarvoor hij f 30 honorarium ontving.²¹ Internationaal van opzet was, in 1937, de nieuwe serie *Architectonische details*, waarvan het eerste deel is gewijd aan ramen en deuren. De ingrediënten die we in hoofdstuk 3.2 nog tegen zullen komen bij Wattjes’ succesvolle uitgave *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst* (1924), zien we ook hier: teksten in vier talen, een kloek formaat, en aandacht voor de vormgeving van het boek, waarvan band en omslag waren ontworpen door J. Wiersma. De uitgave beoogde aan beginnende ontwerpers een verscheidenheid aan goede architectonische details ter beschikking te stellen. Naast voorbeelden uit Nederland en België was ook veel werk uit andere Europese landen en de Verenigde Staten opgenomen. We zien details van ramen en deuren in gebouwen van uiteenlopende architecten als M.J. Granpré Molière, Heinrich Tessenow, Holabird & Root, S. van Ravesteyn, Victor Bourgeois en J.H. Groenewegen. ‘In een eerlang te verschijnen Tweede Deel’, schreef Wattjes in de inleiding, ‘zullen de overige details van de buiten-architectuur worden behandeld, terwijl bij gebleken belangstelling het werk wellicht nog zal worden uitgebreid met een derde deel over architectonische details van het interieur’. Na het échec met de mislukte serie *Nieuwe bouwconstructies* had Wattjes zijn verwachtingen blijkbaar getemperd. En niet ten onrechte, want een tweede en derde deel zouden niet verschijnen.

¹⁹ J.G. Wattjes, *Nieuwe bouwconstructies. Deel I*, 1936, p. 5.

²⁰ J.G. Wattjes, *Berekening van bouwconstructies. Deel I. Eenvoudige constructies*, 1928, pp. V, VI.

²¹ Brief 15-07-1926: Van der Kolk aan Van Krimpen.

G. Arendzen en J.J. Vriend

In november 1927 schreef Van der Kolk een brief aan B.J. Ouëndag van B.J. Ouëndag & ir. W.B. Ouëndag b.i. architecten in Amsterdam. Ouëndag was een invloedrijk architect, en het feit dat hij behalve secretaris en penningmeester van de Maatschappij tot Bevordering van de Bouwkunst ook voorzitter was van de Commissie van Onderwijs voor Bouwkundig Opzichter en Teekenaar, zal voor Van der Kolk reden zijn geweest contact met hem op te nemen.²² Hij had namelijk het plan opgevat tot het uitgeven van enkele nieuwe boeken op bouwkundig gebied en vroeg Ouëndag om zijn oordeel, vooral wat betreft potentiële auteurs.²³ Het daaropvolgend onderhoud wierp zijn vruchten af, want Ouëndag meende twee zeer geschikte mensen gevonden te hebben: G. Arendzen, zijn chef de bureau voor het werk aan de Amsterdamse Bank, en J.J. Vriend, die daar op het tekenbureau werkte en 's avonds les gaf aan de Industrieschool van de Maatschappij voor den Werkende Stand. Beide heren hadden er wel oren naar.²⁴ Als dank voor zijn intermediaire rol stuurde Van der Kolk Ouëndag, die een groot liefhebber was van de in die jaren zeer populaire cactussen, het zojuist gereedgekomen boek *Onze cactussen* van G.D. Duursma. Daarmee was Ouëndag zeer in zijn schik.²⁵ Het contact met Arendzen en Vriend zou het begin blijken van een vruchtbare samenwerking, vooral met Vriend, die hiermee bij Kosmos zijn productieve carrière als publicist en criticus startte.²⁶ De persoonlijke betrekkingen tussen uitgever en auteurs waren zonder meer goed te noemen: Arendzen gaf advies over het draagvermogen van het magazijn en pakhuis van de uitgeverij, waar Van der Kolk zich ongerust over maakte,²⁷ en deze laatste vroeg Wattjes een goed woordje te doen voor Vriend – die hij had leren kennen als een ‘ernstig werker’ – toen deze bij professor Van der Steur in Delft had gesolliciteerd naar een betrekking als assistent.²⁸ In 1929 verschenen de eerste drie stukken van *Bouwkunde, Deel I: Hand- en studieboek voor den bouwkundige en den timmerman*. Het complete eerste deel, waarvoor Vriend ook de band ontwierp, was in 1930 gereed. Het honorarium voor de tweede termijn bedroeg f 1000,--, gelijkelijk te verdelen tussen de twee auteurs.²⁹ In hun inleiding positioneren de auteurs begrijpelijkerwijs hun boek ten opzichte van *Constructie van gebouwen* van Wattjes: ‘Het geheel is bedoeld als een beknopt, doch volledig hand- en studieboek, bestemd voor den jongeren bouwkundige en voorts voor die groote groep, voor wie het bij dezelfde uitgevers verschenen standaardwerk van Prof. J.G. Wattjes wegens onvoldoende theoretische opleiding of uit den aard van hun werkkring te uitvoerig is’. Dat de auteurs de discussie rond de wederzijdse beïnvloeding van esthetica en constructie hadden gevolgd, blijkt uit de kanttekening: ‘Omtrent het aanvechtbare punt der aesthetische vormgeving, hebben wij gemeend, ons in 't geheel niet te moeten uitspreken’. De eerste afleveringen van *Bouwkunde* hadden op Wattjes een goede indruk gemaakt. Van der Kolk schreef hem trots dat het boek reeds was ingevoerd op de M.T.S. voor Bouwkunde in Amsterdam, waaraan Vriend als leraar verbonden was, op de Academie in Rotterdam en op de M.T.S. in Groningen.³⁰ Dat Van der Kolk zijn boeken bleef promoten en in dit geval ingevoerd probeerde te krijgen in het onderwijs, blijkt uit zijn verslag van een bespreking, in 1936, met dr. ir. J.H. Plantenga, directeur van de Academie van Beeldende Kunsten in Den Haag. Aanleiding voor deze

²² Zie voor Ouëndag: nl.wikipedia.org/wiki/Bert_Johan_Ouëndag#cite_ref-1 (23 juli 2015).

²³ Brief 10-11-1927: Van der Kolk aan Ouëndag.

²⁴ Brief 22-11-1927: Ouëndag aan Kosmos.

²⁵ Brief 22-12-1927: Ouëndag aan Van der Kolk.

²⁶ Het laatste boek dat Vriend bij Kosmos publiceerde was *Architectuur als samenspel van ruimte en vorm* (1967).

²⁷ Brief 11-07-1928: Van der Kolk aan Arendzen.

²⁸ Brief 18-02-1930: Van der Kolk aan Wattjes.

²⁹ Map 1929 - J. Arendzen & J.J. Vriend, Amsterdam.

³⁰ Brief 24-12-1931: Van der Kolk aan Wattjes.

bespreking was het voorstel van Van der Kolk voor een door Plantenga samen te stellen boekje over kleine villa's en landhuizen. Zelf zou Plantenga in verband met zijn slechte gezondheid de samenstelling niet op zich nemen, maar ir. Buys leek hem een geschikt alternatief. Van der Kolk beloofde met Buys contact op te nemen en merkte aan het eind van het gesprek terloops op dat het hem speet dat niet *Bouwkunde* van Arendzen en Vriend op de Academie werd gebruikt, maar het boek van Sirag.³¹

Van het eerste deel van *Bouwkunde* werden 5075 exemplaren gedrukt.³² Herdrukken zouden volgen in 1942 en 1944. Het tweede deel *Hand- en studieboek voor den bouwkundige en den metselaar*, dat in 1933 verscheen, zou alleen in 1944 herdrukt worden. In 1946 had Van der Kolk een bespreking met beide auteurs. Ze wilden een geheel nieuwe opzet, waarbij ze sterk dachten aan het bekende werk van Neufert.³³ Het zou er niet van komen.

Concurrent Jellema

Van der Kolks streven was om nu en in de toekomst de uitgever te blijven van hét standaardwerk voor de bouwkunde-opleidingen. Vermeldenswaard in dit verband is een onderhoud dat hij in 1939 had met Vriend en R. Jellema. Jellema, evenals Vriend leraar aan de M.T.S. voor bouwkunde in Amsterdam, was geen auteur van Kosmos, maar had wel in 1935 bij Ahrend het succesvolle boek *Gereedschappen, steigers en werktuigen in het bouwvak* gepubliceerd, dat tot 1966 herdrukt zou worden.³⁴

In een brief aan Jellema refereerde Van der Kolk aan de aangename bespreking en herinnerde hem aan de conceptcontracten die hij Vriend en Jellema had toegestuurd voor een nieuw boek over bouwconstructies, dat onderwerp van gesprek was geweest en waarvan de uitgave aan hem was toevertrouwd. 'Natuurlijk zou ik het zeer betreuren indien het werk bij een andere uitgever zou verschijnen', besloot hij zijn brief.³⁵ Het wachten was slechts op de beslissing van de commissie die de verschillende aanbiedingen van een aantal uitgevers zou vergelijken.³⁶ Van der Kolks mededeling dat de uitgave aan hem was toevertrouwd bleek te voorbarig. Het werk was bovendien opgeschort, had Jellema hem telefonisch laten weten, en de redactie was tot zijn leedwezen gewijzigd. Van der Kolk bevestigde daarop dat hij een mondelinge overeenkomst met de auteurs had, waaraan hij wel degelijk rechten kon ontlenen.³⁷ Dat een mondelinge overeenkomst, als het er op aankomt, juridisch moeilijk afdwingbaar is, wist Van der Kolk natuurlijk ook. Het was, zoals meestal, het dreigement van de verliezende partij.

Niet voor niets deed Van der Kolk zoveel moeite deze uitgave binnen te halen. Wattjes was de jongste niet meer – hij zou in 1944 op 65-jarige leeftijd overlijden – en zijn boek *Constructie van gebouwen* was dringend aan herziening toe. Ook het boek van Arendzen en Vriend had zijn langste tijd gehad. Deze keer echter verloor Van der Kolk de slag: hij zou niet

³¹ Verslag bespreking 5 november 1936 met J.H. Plantenga. Met het boek van Sirag doelt Van der Kolk op M. Sirag Jzn., *Beknopt leerboek der burgerlijke bouwkunde*, waarvan het eerste deel in 1919 was verschenen bij H. ten Brink in Meppel. In 1929 verscheen een vierde druk. Het tweede deel verscheen in 1925.

³² Map 1929 – N.V. Boek- & Steendrukkerij 'De IJssel', v/h R. Borst & Co., Deventer. De oplage in 1944 van de derde druk van het eerste en de tweede druk van het tweede deel bedroeg gezamenlijk 4800 ex. (brief 16-01-1943: Van der Kolk aan Vriend).

³³ Verslag bespreking 28-11-1946: Van der Kolk met Arendzen en Vriend. Met het werk van Neufert wordt bedoeld: Ernst Neufert, *Bauentwurfslehre*, waarvan de eerste druk in 1936 was verschenen bij Ullstein Verlag in Berlijn en de elfde in 1944 bij Bauwelt-Verlag, eveneens in Berlijn.

³⁴ De eerste vier drukken verschenen bij Ahrend, vanaf 1952 de 5e t/m 9e druk bij Argus, de opvolger van Ahrend. Waarom het boek van Jellema bij Ahrend en niet bij Kosmos is verschenen, is niet bekend.

³⁵ Brief 16-11-1939: Van der Kolk aan Jellema.

³⁶ Brief 08-06-1939: Van der Kolk aan Vriend. Het wordt uit de correspondentie niet duidelijk welke commissie bedoeld wordt, noch wie er deel van uitmaakte, evenals onbekend is welke uitgevers waren gevraagd een voorstel te doen.

³⁷ Brief 28-11-1939: Van der Kolk aan Jellema.

de uitgever worden van het nieuwe standaardwerk voor bouwkunde dat in brede lagen van het onderwijs toepassing vond, als opvolger van de boeken van Wattjes en Arendzen en Vriend. Dat nieuwe standaardwerk kwam er wel. Het verscheen alleen niet bij Kosmos, maar bij uitgeverij Waltman in Delft. Vriend was er noch als redacteur noch als auteur bij betrokken. Onder redactie van R. Jellema, M.C.A. Meischke en J.A. Muller rolde in 1943 het eerste deel van *Bouwkunde. Leerboek in 5 deelen voor het middelbaar technisch onderwijs* van de pers.³⁸ Het werk zou bekend komen te staan als ‘de Jellema’ en tot ver in de jaren zeventig – inmiddels omgewerkt tot een uit acht delen bestaande *Bouwkunde voor het hoger technisch onderwijs. Nieuwe reeks* – het belangrijkste studieboek blijven voor de MTS en later de HTS.³⁹

Vriend zelf, dit keer zonder Arendzen, publiceerde bij Kosmos in 1952 het eerste deel van een nieuw werk, *Bouwen. Handboek voor de praktijk van het bouwen*. De schematische opzet was duidelijk schatplichtig aan Neuferts boek *Bauentwurfslehre*. In het voorwoord schreef Vriend dat dit geen nieuw leerboek voor de bouwkunde was, maar een naslagwerk voor diegenen die reeds een behoorlijke kennis van het vak hadden.⁴⁰ Ook dit handboek was succesvol, van de oplage van 2993 exemplaren werden in datzelfde jaar 2629 exemplaren verkocht. Vriend, die een honorarium ontving van 15% van de ingenaaide editie, met een verkoopprijs van f 24,-, toucheerde daarvoor maar liefst f 9.464.⁴¹ Binnen een jaar verscheen een tweede druk, en in 1967 nog een vierde, tevens laatste druk. Een uitgever in Luik, Maison Desoer Editions, was geïnteresseerd in een Franse vertaling van *Bouwen*, maar dat zou er niet van komen.⁴² Met een tweede, aanvullend deel, dat in 1955 verscheen, voldeed de auteur aan de wens een aantal onderwerpen uitgebreider te behandelen. Dat had hij op zeer geslaagde wijze gedaan, vermeldt de flaptekst, waarbij een grote plaats was ingeruimd voor gegevens betreffende de woningbouw, ontleend aan de rapporten van de Studiegroep voor Efficiënte Woningbouw. Dit tweede deel had minder succes, met alleen een tweede druk in 1965.

Perspectieftekenen en stucadoorwerk

Arendzen en Vriend publiceerden samen nog twee boeken bij Kosmos, over respectievelijk perspectieftekenen en stucadoorwerk. Op de titelpagina van *Perspectieftekenen voor bouwkundigen* (1934) werd ditmaal Vriend als eerste genoemd, wat betekent dat we hem als belangrijkste auteur mogen beschouwen. Het boek was bedoeld als leidraad voor het praktisch bouwkundig perspectieftekenen, zoals dat o.a. aan de Middelbaar Technische Scholen werd onderwezen. Dat Vriend leraar was aan de M.T.S. voor bouwkunde in Amsterdam zal het debiet, in ieder geval op zijn eigen school, geholpen hebben. Het verkoopoverzicht dat Van der Kolk in 1951 aan Vriend stuurde over de derde druk uit het jaar daarvoor vermeldt een oplage van 2000 exemplaren, waarvan 1250 ex. plano werden bewaard en 750 ex. waren gebonden. In 1950 waren er 248 ex. verkocht, waarover een honorarium van 10% van de ingenaaide editie van f 4,50 werd uitbetaald.⁴³ Hoe Vriend en Arendzen dit onderling verdeelden, is niet bekend.

³⁸ R. Jellema, M.C.A. Meischke, J.A. Muller. *Bouwkunde. Leerboek in 5 deelen voor het middelbaar technisch onderwijs*. Delft, Uitgeverij Waltman. De eerste druk van deel 5 verscheen in 1943, van de delen 1, 2 en 3 in 1944, van deel 4 in 1946, van deel 7 in 1947, van deel 6 in 1948 en van deel 8 in 1954. De titel zou enkele keren gewijzigd worden in resp. *Bouwkunde. Leerboek in zeven delen voor het middelbaar technisch onderwijs*, *Bouwkunde voor het middelbaar technisch onderwijs* en *Bouwkunde voor het hoger technisch onderwijs*.

³⁹ Ook de auteur van dit boek was verplicht zich ‘de Jellema’ aan te schaffen toen hij in 1968 bouwkunde ging studeren aan de HTS in Haarlem.

⁴⁰ J.J. Vriend, *Bouwen. Handboek voor de praktijk van het bouwen*. 2e dr. 1953, p. 5.

⁴¹ Omgerekend naar de koopkracht in 2013 betekent dat € 33.542 (www.iisg.nl/hpw/calculate2-nl.php).

⁴² Brief 27-08-1952: Van der Kolk aan Vriend. De vergoeding zou 10% van de verkoopprijs van de Franse editie bedragen, waarvan Vriend 75% zou krijgen en Kosmos 25%.

⁴³ Brief 10-04-1951: Van der Kolk aan Vriend. De gebonden editie kostte f 5,90.

Twee jaar na het verschijnen van het boek over perspectieftekeningen, volgde in 1936 opnieuw een handboek, nu voor architecten, bouwkundigen en stucadoors, met als titel *Constructie en uitvoering van modern stucadoorwerk*. Had Vriend zelf de banden voor de twee delen *Bouwkunde* ontworpen, dit keer was het Arendzen die het ontwerp van band en omslag voor zijn rekening nam. Het initiatief voor het boek kwam opnieuw van uitgever Van der Kolk. Hij had al in 1931 aan Vriend geschreven:

Het heeft mijn aandacht getrokken, dat in den laatsten tijd in Duitschland nogal wat boeken zijn verschenen over stucadoorwerk. Ik heb daarbij den indruk gekregen, dat het stucadoorwerk tegenwoordig zeer belangrijk is. [...] Daar over dit onderwerp in het Hollandsch geen afzonderlijke literatuur bestaat, overweeg ik de uitgave van een dergelijk boekje. Acht u wellicht een van uw collega's aan de M.T.S. daarvoor een geschikte auteur? [...] Een der laatst verschenen Duitse boeken 'Putz-Stuck-Rabitz' heb ik op het oogenblik ter inzage. Mocht u dezer dagen eens in de buurt van mijn kantoor komen, dan wilt u misschien even aanloopen om het in te zien?⁴⁴

Dat was niet aan dovemansoren gezegd, want Vriend besloot het onderwerp zelf bij de kop te pakken, en dat was waarschijnlijk precies wat Van der Kolk met zijn briefje beoogde. 'Eindelijk is "Modern stucadoorwerk" gereed', schreef Van der Kolk in 1936 aan Vriend, 'Komen naar uw mening sommige scholen in aanmerking voor een present-exemplaar met het oog op mogelijke invoering?'⁴⁵ J.B. van Loghem, die in 1932 bij Kosmos zijn boek over de Nieuwe Zakelijkheid in de architectuur had gepubliceerd, vroeg Van der Kolk om drie clichés uit het boek, ter illustratie van zijn bespreking ervan in *De 8 en Opbouw*.⁴⁶ Die bespreking was lovend:

Het is [...] verblijdend, dat twee technici de zoo veelzijdige mogelijkheden annex aan het stucadoorsvak op populair wetenschappelijke wijze in dit boek hebben voorgedragen, en door veelvuldige afbeeldingen de mogelijkheden hebben verduidelijkt. Dat zij begrepen hebben, dat het trekken van lijsten en profielen niet tot het verleden behoort, maar in de toekomst weer nu en dan een vrij ruime plaats zal kunnen innemen, bewijst de veelzijdigheid van het werk. [...] Doordat de meeste moderne materialen en hulpmaterialen met hunne eigenschappen zijn beschreven, is een boek van groote bruikbaarheid ontstaan.⁴⁷

Arendzen en Vriend bij de Weduwe

Arendzen en Vriend begonnen hun carrière als auteur in 1930 bij Kosmos. Opmerkelijk is dat beiden ook hebben gepubliceerd bij het zusterbedrijf van Kosmos, de uitgeversmaatschappij Weduwe J. Ahrend & Zoon. Zoals reeds in het eerste hoofdstuk vermeld, is de reden daarvan niet duidelijk: van de uitgeverij van Ahrend is geen correspondentiearchief bekend, en in het archief van Kosmos wordt nergens verwezen naar de activiteiten of uitgaven van Ahrend. Arendzen publiceerde in 1939 bij Ahrend *Het bouwkundig bestek*. De titelpagina vermeldt de medewerking van J.J. Vriend, maar die bepaalde zich, zoals Vriend in het voorwoord schreef, tot het gezamenlijk opzetten van het schema en een onderling contact tijdens de uitwerking, 'opdat het geschikt zoude zijn om te worden gebruikt als leidraad bij het onderwijs'.⁴⁸ Het boek bracht het in 1946 nog tot een tweede druk. Voorts stelde Arendzen *Ahrend's bouwkundig zakboek* samen, waarvan twee edities verschenen, voor het jaar 1941 en voor het jaar 1942. De concurrentie van het *Polytechnisch zakboek*, waarvan de eerste druk in 1928

⁴⁴ Brief 29-12-1931: Van der Kolk aan Vriend. Het bedoelde boek is Adolf Winkler & Karl Lade, *Putz. Stuck. Rabitz*. Stuttgart, Akademischer Verlag Wedekind, 1931.

⁴⁵ Brief 11-01-1936: Van der Kolk aan Vriend.

⁴⁶ Brief 11-02-1936: Van Loghem aan Van der Kolk.

⁴⁷ *De 8 en Opbouw*, nr. 5, 7 maart 1936, p. 60.

⁴⁸ G. Arendzen. *Het bouwkundig bestek*, 1939, p. 5.

was verschenen en dat tot op vandaag wordt uitgegeven, was blijkbaar te machtig, want het initiatief kreeg geen vervolg. Vriend op zijn beurt publiceerde bij Ahrend in 1939 het *Repetitorium voor de geschiedenis der bouwkunst*, dat tot 1973 in druk zou blijven, en in 1947 de gids *Oud-Amsterdamsche bouwkunst*, met 56 schetsjes van architectuurdetails van gebouwen op een uitvouwbare plaat.

Gasleidingen, watervoorziening en het uitvoeren van gebouwen

De assistent van J.G. Wattjes in Delft was C.W.J. Schorteldoek. Deze maakte, zoals we eerder zagen, alle tekeningen en foto's, voor zover niet door derden aangeleverd, voor *Constructie van gebouwen*, waarvan het eerste stuk in 1920 verscheen. Er was veelvuldig overleg over de tekeningen tussen Schorteldoek en de uitgeverij. Waarschijnlijk is daarbij de mogelijkheid van een eigen publicatie in de serie *Weten en kunnen* ter sprake gekomen, want in 1922 verscheen van Schorteldoek bij Ahrend het deeltje *De aanleg van gasleidingen in gebouwen*. Het was bedoeld als leidraad voor bouwkundigen in het algemeen en in het bijzonder voor studerende voor de Akte N3, en het examen voor bouwkundig opzichter. Met 36 pagina's was het deeltje dunner dan gebruikelijk in de serie *Weten en kunnen*, en het kostte moeite, gezien de bescheiden omvang van de kopij, zelfs die te vullen. Van der Kolk besloot daarop de tekst in een groter corps te laten zetten.⁴⁹

Blijkbaar was het contact goed bevallen, want in 1923 verscheen Schorteldoeks tweede publicatie bij Kosmos, *Watervoorziening van gebouwen*. De kennis die van bouwtechnici werd verlangd op de verschillende examens over de aanleg van gas- en waterleidingen moet, voor wat betreft de waterleidingen, groter zijn geweest, want dit boek was met 133 pagina's beduidend substantiëler. Voor het ontwerp van de band had Van der Kolk de jonge, veelbelovende ontwerper Anton Kurvers benaderd: 'Het is de wensch, zoowel van den auteur als van ons, dat dit boek in modern band het licht ziet'.⁵⁰ Wellicht was hij onder de indruk van het serieontwerp van Kurvers voor de banden van de delen in de *Polytechnische Bibliotheek*, die vanaf 1920 waren verschenen bij concurrent Van Mantgem & De Does in Amsterdam. Voor de bandtekening zou Kurvers een honorarium van f 30 ontvangen.⁵¹

Schorteldoeks volgende boek, *Het uitvoeren van gebouwen*, verscheen in 1927. Hoewel het Van der Kolks bedoeling was het te laten verschijnen in een eenvoudige gezette band met een stofomslag met daarop een foto, voldeed hij aan de wens van Schorteldoek opnieuw Kurvers om het bandontwerp te vragen.⁵² Deze zou zich voortreffelijk kwijten van zijn taak. Dat ook Kurvers zelf tevreden was, blijkt uit het feit dat hij 'voor expositiedoeleinden' om twee losse banden vroeg of, als dat niet kon, een paar blauwe omslagen.⁵³

Van der Kolk had Wattjes bereid gevonden een woord vooraf te schrijven. Dat leidde in een brief aan architect A. Bontenbal, die voor zijn in 1929 te verschijnen plaatwerk *Landelijke bouwkunst* eveneens Wattjes voor het voorwoord had willen vragen, tot de bespiegeling van Van der Kolk dat als in ieder bouwkundig boek van Kosmos Wattjes een voorwoord zou schrijven, de waarde daarvan zeer sterk zou verminderen. Hij suggereerde Herm. van der Kloot Meijburg voor het voorwoord, een architect die, aldus Van der Kolk, speciaal op het gebied van de landelijke bouwkunde een goede naam had.⁵⁴ Aldus geschiedde.

Schorteldoeks magnum opus kreeg zonder uitzondering goede kritieken. Van der Kolk had *Bouwkundig weekblad Architectura* geen recensie-exemplaar gestuurd, 'omdat men van die

⁴⁹ Brief 20-10-1921: Van der Kolk aan Schorteldoek.

⁵⁰ Brief 17-05-1923: Van der Kolk aan Kurvers.

⁵¹ Map 1923 – A. Kurvers, Amsterdam. Deze map bevat geen brieven van Kurvers.

⁵² Brief 21-12-1926: Van der Kolk aan Schorteldoek.

⁵³ Brief 03-07-1927: Kurvers aan Van der Kolk. Het ontwerp van de band (donkerblauwe folie op geel linnen) is ook in donkerblauw gedrukt op het lichtblauwe stofomslag.

⁵⁴ Brief 06-06-1928: Van der Kolk aan Bontenbal.

zijde altijd gevaar loopt een minder gunstige beoordeling te krijgen, wat den verkoop zeker zou schaden'.⁵⁵ Die verkoop zou zijn verwachtingen overtreffen, alleen in België viel het niet mee: 'De aannemers daar koopen nog minder boeken dan hier, terwijl de Belgische architecten van oordeel zijn, dat zij hetzelfde in Wattjes' werk vonden. Het is niet gemakkelijk een Belg, die alles vluchtiger en oppervlakkiger bekijkt dan een Hollander, te overtuigen van het onjuiste van dit oordeel'.⁵⁶

Tabellen en timmerlieden

Van A. Stornebrink verschenen in 1925 twee uitgaven met grafieken en tabellen. De volledige titel van de eerste luidt: *Grafieken en tabellen aangevende de afmetingen van houten balken bij verschillende belastingen en het draagvermogen van ijzeren kolommen en houten stijlen volgens de formules van Euler en Tetmajer*. De omvang is met drie pagina's omgekeerd evenredig aan de lengte van de titel. Maar deze pagina's zijn dan ook slechts bedoeld als korte toelichting op de los bijgevoegde grafiek en de tabel. De tweede uitgave bevat tabellen voor de berekening van vloeren en balken in gewapend beton.

Voor timmerlieden verschenen drie boeken. M.M. Schipper, leraar bij het nijverheidsonderwijs in Rotterdam, stelde in 1928 een leerboek ten dienste van dit onderwijs samen onder de titel *Vaktheorie voor timmerlieden*. Hoewel de titelpagina vermeldt dat het leerboek uit drie deeltjes bestaat, verschenen er slechts twee, elk in een oplage van 1500 ex.⁵⁷ In het voorwoord van het tweede deel schrijft Schipper: 'Op vele ambachtsscholen bestaat nog de gewoonte in het tweede leerjaar kozijnen, deuren en ramen, in het derde leerjaar kappen en trappen te behandelen. Dit deeltje, hoofdzakelijk bestemd voor het tweede leerjaar der Ambachtsscholen en daarmee gelijk te stellen onderwijsinrichtingen, behandelt eenvoudige kozijn-, deur-, raam-, kap- en trapconstructies'. De opgaven betreffen vragen als 'Weet ge in uw woonplaats gestokt en gepolijst graniet aan gebouwen aan te wijzen?' en 'Wat vindt ge beter voor balklagen, vuren of dennenhout?'

B. van der Worp Jr., directeur van de Eerste Ambachtsschool en de Avondteekenschool voor Handwerkslieden in Amsterdam, was auteur van de in 1922 bij Ahrend verschenen *Handleiding voor het maken van houten trappen*. De tweede druk kwam vijf jaar later uit bij Kosmos. De tekst voor deze editie was opnieuw gezet, en Willem Klijn was de ontwerper van de nieuwe halflinnen band.

Beton

In 1909 en 1910 waren bij Ahrend de twee delen van *Gewapend beton in theorie en toepassing. Hand- en leerboek voor bouwtechnici en studereenden* verschenen. Het betrof een bewerking door ingenieur P. Bergsma van het ook in Nederland veel gebruikte boek *Der Eisenbau* van C. Kersten.⁵⁸ Ruim twintig jaar later schreef Van der Kolk aan Wattjes:

Bij mij is ter perse een boek over beton en gewapend beton, dat geschreven wordt door den heer P. Bergsma, tot voor korten tijd betoningenieur bij Publieke Werken te Amsterdam, van wiens hand voor den oorlog over hetzelfde onderwerp een u vermoedelijk wel bekend boek is verschenen in samenwerking met den heer Homan v.d. Heyde. Ik zou het bijzonder op prijs stellen indien ik uw oordeel over dit nieuwe werk zou mogen vernemen, voordat ik tot afdrukken overga, in verband met het vaststellen van de oplaag.⁵⁹

⁵⁵ Brief 28-06-1927: Van der Kolk aan Schorteldoek.

⁵⁶ Brief 02-11-1927: Van der Kolk aan Schorteldoek.

⁵⁷ Map 1929 – M.M. Schipper, Rotterdam.

⁵⁸ Zie hoofdstuk 1.1.1. De eerste jaren.

⁵⁹ Brief 27-10-1933: Van der Kolk aan Wattjes.

Wattjes oordeel was positief, en dat stemde Van der Kolk 'als leek' gunstig. Voor het boek van Bergsma, die adviserend ingenieur was, had Van der Kolk een acquireur belast met het werven van advertenties. Dat mislukte, waarop Van der Kolk aan Bergsma liet weten dat een advertentie van alleen Bergsma's eigen adviesbureau hem problematisch leek en hij daarom besloten had de vijf blanco pagina's aan het eind te benutten voor andere bouwkundige uitgaven van Kosmos.⁶⁰ Band en omslag van *Beton en gewapend beton* waren ontworpen door J.E. Wiersma, die ook veel banden en omslagen van boeken van Wattjes had verzorgd. Van der Kolk had Bergsma eerder gevraagd drie foto's toe te sturen ten behoeve van het omslag, 'dat in photo-montage zal worden uitgevoerd'.⁶¹

A.W. de Goey en *Het stalen raam*

Nam Van der Kolk meestal het initiatief voor een uitgave, in een enkel geval was het de auteur zelf. In 1935 stuurde de firma De Vries Robbé & Co een brief aan Kosmos:

Mijne Heeren, Zooals wellicht ook u opgevallen zal zijn, is er in de literatuur nog een leemte wat betreft het onderwerp stalen ramen, puien, deuren, enz. De Heer de Goey, die bij onze firma leiding geeft in de afd. Stalen Ramen, heeft een concept gereed gemaakt voor een bescheiden boekwerk, waarin zoowel de theoretische beschrijving, alsmede de praktische toepassing van deze materialen zijn samengevat. Wij bespraken dit concept dezer dagen met Prof. Watjes [sic] in Delft die zijn instemming met de uitgave van een dergelijk boekwerk betuigde en zich gaarne bereid verklaarde, zoo ver als noodig aan het slagen van een eventueele uitgave te willen medewerken. Prof. Watjes adviseerde, ten einde de uitgave van dit boek te bespreken, ons in verbinding te stellen met Uwen Heer Kolk.⁶²

Een bespreking met De Goey volgde, waarna Van der Kolk schreef het boek te willen uitgeven onder de volgende voorwaarden:

De aanmaakkosten van het bewuste boek, dat in een formaat van 18x25 cm zal verschijnen worden volledig door ons gedragen. Wij betalen u als auteur bij wijze van honorarium een bedrag van f 0.25 voor elk verkocht exemplaar. De verkoops prijs van het boek, waarvan de omvang ongeveer 10 vel (160 bladz.) zal bedragen, zal worden bepaald op f 4.50 à f 5.-. Uw firma verplicht zich minstens 300 exemplaren af te nemen tegen een netto-prijs van f 3.- per ex. Deze exemplaren zullen niet door uw firma verkocht worden, doch ten geschenke worden gegeven aan daarvoor in aanmerking komende relaties.⁶³

Over de uitvoering van het boek was Van der Kolk gaarne bereid overleg te plegen, en hij hoopte spoedig van De Goey te vernemen of deze zich met zijn voorstel kon verenigen, waarna hij hem een conceptcontract zou toezenden.

In het overleg met De Goey was een ander boek ter sprake gekomen, van een zekere Hoekstra, die een boek over hetzelfde onderwerp in voorbereiding had, dat bij Ahrend zou verschijnen. Als De Goey en Kosmos overeenstemming bereikten, dan zou Van der Kolk, zo schreef hij, pogingen in het werk stellen om de verschijning van het boek van Hoekstra te voorkomen. Dit staaltje van nepotisme zou slechts gedeeltelijk effect hebben, want in juni schreef Van der Kolk:

Helaas is het niet gelukt de heer Hoekstra te bewegen van uitgave van zijn boek af te zien. Wel heeft de N.V. Wed. J. Ahrend & Zn. zich teruggetrokken en geweigerd dit boek uit te geven, met het oog op de tussen uw firma en haar bestaande relaties. Of de heer Hoekstra een anderen uitgever bereid zal vinden zijn boek uit te geven, moet dus

⁶⁰ Brief 02-01-1934: Van der Kolk aan Bergsma.

⁶¹ Brief 27-07-1933: Van der Kolk aan Bergsma.

⁶² Brief 03-05-1935: De Vries Robbé & Co. aan Kosmos.

⁶³ Brief 14-04-1935: Van der Kolk aan De Goey.

worden afgewacht. Natuurlijk hoop ook ik, dat deze uitgave voor goed van de baan is.⁶⁴

De Goey en Van der Kolk werden het eens, het boek verscheen, en De Vries Robbé & Co. N.V. nam 697 exemplaren af.⁶⁵ Wattjes tekende in het voorwoord op: ‘Een grondige, vakkundige, in beginsel volledige bespreking van stalen ramen heb ik nergens aangetroffen, totdat mij door den schrijver het handschrift voor dit boek ter inzage werd verstrekt’. Het was een goede systematische bespreking van wat iedere architect van stalen ramen behoorde te weten, vond Wattjes, een vakkundige behandeling die hij voor het bewerken van de paragraaf over het stalen raam voor zijn handboek *Constructie van gebouwen* node had gemist. Band en omslag waren ontworpen door Arthur Staal, de zoon van architect J.F. Staal, die daarvoor f 30 als honorarium ontving. De Goey was echter niet tevreden over het ontwerp en Van der Kolk schreef aan Staal:

De heer de Goey houdt nog al erg van soberheid en zakelijkheid en vindt vooral de band veel te opzichtig en niet in overeenstemming met de sober gehouden inhoud. Ook het omslag heeft niet zijn volle instemming, doch daarbij zou hij zich nog kunnen neerleggen. Maar hij staat er op dat de band veel eenvoudiger wordt. Zal het niet het beste zijn, de titel op de band met een strakke letter te laten zetten?⁶⁶

Dit weigerde Staal. Hij schreef ‘naar beste kunnen en eigen tevredenheid’ te hebben geleverd.⁶⁷ Het uitgevoerde ontwerp van de band toont dan ook de bekritiseerde frivole belettering, uitgevoerd in zalmkleurige folie op glad groen linnen, die inderdaad sterk contrasteert met het zakelijke onderwerp. Merkwaardig is dat De Goey na ontvangst van het boek Van der Kolk complimenteerde met de uitvoering.⁶⁸ Dat nam niet weg dat voor de tweede druk Co-op 2 werd gevraagd band en omslag te ontwerpen. Ook van deze tweede druk, die in 1941 verscheen in een oplage van vijftienhonderd exemplaren, nam De Vries Robbé & Co. exemplaren af. Dit keer driehonderd.⁶⁹

In 1943 bezocht De Goey Kosmos om de voortgang van het boek te bespreken. Hij was niet meer werkzaam bij De Vries Robbé, maar directeur van Betondak, een dochteronderneming van De Vries Robbé. Met zijn opvolger had hij gesproken over een eventuele herdruk van *Het stalen raam*. Deze zou gaarne de nieuwe druk bewerken. Ook had De Goey verteld dat de directie van De Vries Robbé het boek beschouwde als een uitstekend propagandamiddel en stellig bereid was na de oorlog weer op de bekende wijze, middels garantieafname, aan een nieuwe druk mee te werken.⁷⁰

In 1947 had Van der Kolk in het *Algemeen Handelsblad* een artikel gelezen over montagehuizen die door de firma Betondak werden vervaardigd. Altijd op zoek naar nieuwe onderwerpen, schreef hij aan De Goey:

Nu naar ik veronderstel ons land voorlopig voor een goed deel aangewezen zal zijn op deze pre-fabricated houses, zal stellig de behoefte bestaan aan literatuur daarover, waarbij ik in de eerste plaats heb gedacht aan een leidraad voor de monteurs. Mag ik hierover uw mening eens horen? Het zou mij niet verwonderen te vernemen, dat u een dergelijke handleiding reeds in voorbereiding hebt.⁷¹

⁶⁴ Brief 04-06-1935: Van der Kolk aan De Goey. Een speurtocht naar Hoekstra als auteur van een boek over stalen ramen leverde geen resultaat op.

⁶⁵ Map 1936 – A.W. de Goey, Gorinchem. Het boek verscheen in februari 1936.

⁶⁶ Brief 03-01-1936: Van der Kolk aan Arthur Staal.

⁶⁷ Brief 06-03-1936: Staal aan Van der Kolk.

⁶⁸ Brief 02-03-1936: De Goey aan Van der Kolk.

⁶⁹ Brief 15-03-1939: Van der Kolk aan de Goey. In *Forum* jrg. 3, 1948, nr. 3/4, p. 65 wordt het ontwerp voor de stofomslag door Wim Brusse toegeschreven aan Charles A. Jongejans.

⁷⁰ Verslag bezoek 03-12-1943: De Goey bij Kosmos.

⁷¹ Brief 19-05-1947: Van der Kolk aan A.W. de Goey, directeur van N.V. Betondak.

De Goey antwoordde dat Betondak zich hoofdzakelijk bezig hield met het in de fabriek vervaardigen van onderdelen voor montagehuizen. Om over het op locatie opstellen daarvan iets te schrijven, lag buiten zijn competentie.⁷²

Staal en aluminium in de gevel

De opvolger van De Goey bij De Vries Robbé was J. Wieland, hoofd van de afdeling Metalen ramen en deuren. Hij zou de fakkel van De Goey overnemen, en elf jaar na de tweede druk van De Goey's *Het stalen raam* verscheen in 1952 van hem *Stalen ramen en deuren*. Opnieuw zou De Vries Robbé publicatie mogelijk maken door de afname van 400 exemplaren met 33% korting op de particuliere verkoopprijs.⁷³ Het voorwoord was dit keer van H.T. Zwiers, hoogleraar Bouwkunde aan de Technische Hogeschool in Delft. De tijd leek hem allerm minst rijp voor algemene, het hele gebied van de bouwtechniek behandelende standaardwerken, waarin een geheel van oude kennis en nieuwe verworven inzichten wordt samengevat. Daarmee had hij zonder twijfel het levenswerk van Wattjes op het oog. Studies daarentegen als die van Wieland, die bewust een zeer beperkt afgebakend gebied bestrijken, waren naar zijn mening van groter betekenis, mits in die beperking een zo groot mogelijke volledigheid werd nagestreefd. Van der Kolk schreef aan Zwiers dat hij diens voorwoord zeer leerzaam vond, en hij overwoog dan ook de uitgave van een reeks boeken die elk een beperkt en afgebakend gebied van het bouwbedrijf bestreken. Van der Kolk vroeg hem daarbij te adviseren, maar daar had Zwiers geen tijd voor.⁷⁴ Het toenemend gebruik van aluminium gevelelementen in Nederland bracht Wieland enkele jaren later tot het schrijven van een tweede boek, *Aluminium in de gevel*, dat in 1957 verscheen.

Bouwkunde in de serie *Weten en kunnen*

In de serie *Weten en kunnen* verschenen vanaf 1912 tien titels op het gebied van de bouwkunde. G.J. Harterink bewerkte voor de Nederlandse markt het deeltje *Handleiding voor het zelfinstalleren van elektrische huisgeleidingen. Een praktisch handboekje voor het aanleggen van elektrische schellen, huistelefoon, elektrische gloeilampverlichting enz.* (nr. 13, 1912). J.C.G. van Wijk schoot te hulp met zijn *Aanleg en beproeving van bliksemafleiders* (nr. 15, 1912), en ir. D. Ingerman had één deeltje van de vier die hij aan warenkennis wijdde, gereserveerd voor bouwmaterialen (nr. 37, 1921). In 1921 verscheen van Harterink in de serie *Weten en Kunnen* het dubbeldeel 52/53, *Electrotechniek voor bouwkundigen*, dat eerder in 1912 onder dezelfde titel in het reguliere fonds van Ahrend was uitgebracht. Een jaar later verscheen van Schorteldoek het hiervoor besproken deeltje *De aanleg van gasleidingen in gebouwen* (nr. 56, 1922).

Het grootste aantal deeltjes in de serie op het gebied van bouwkunde zou A.P. Oosterhof voor zijn rekening nemen. Hij had in 1921 met Ahrend contact gezocht voor een boek over steigerwerken, dat twee jaar later zou verschijnen. Bij Uitgeversmaatschappij voorheen Van Mantgem & De Does in Amsterdam, een geduchte concurrent van Ahrend op het gebied van technische boeken, had Oosterhof in 1921 het boek *Natuursteen. Materiaal en constructie* gepubliceerd, dat als nummer 33 was verschenen in de *Polytechnische Bibliotheek*.⁷⁵ Van der Kolk had op Oosterhofs toenadering meteen enthousiast gereageerd, en hij zag meer mogelijkheid voor samenwerking: ‘Uw mededeeling dat het uw plan is de voornaamste bouwmaterialen in afzonderlijke deeltjes te behandelen, interesseerde ons zeer, temeer waar het reeds lang in ons voornemen lag, in onze Serie “Weten en kunnen” een aantal werkjes als

⁷² Brief 04-06-1947: De Goey aan Van der Kolk.

⁷³ Brief 03-08-1951: Van der Kolk aan Wieland.

⁷⁴ Brief 29-07-1952: Van der Kolk aan Zwiers.

⁷⁵ Brief 20-10-1921: Oosterhof aan Ahrend.

door u bedoeld, op te nemen'.⁷⁶ Een en ander zou erin resulteren dat Oosterhof bij Kosmos in *Weten en kunnen* in twee jaar tijd vijf deeltjes zou verzorgen over materialenkennis (voor resp. de timmerman en de metselaar), gewapend beton, werktuigen voor de bouw en houtgranietvloeren.⁷⁷ Op het voorstel van Oosterhof ook een deeltje te wijden aan schoorstenen ging Van der Kolk niet in, dat vond hij hooguit van belang als tijdschriftartikel.⁷⁸

3.1.2. Bouwkunst

Bij de architectuurboeken die Ahrend uitgaf, lag het accent op bouwtechniek en constructie. Daarnaast verschenen in het fonds ook boeken over het ontwerpen van gebouwen, bouwtypologie en geschiedenis van de bouwkunst (zie hoofdstuk 1.1.). Deze mix van bouwkunde en bouwkunst zou worden voortgezet door Kosmos. Onder bouwkunst verstaan we de boeken op het gebied van de contemporaine architectuur, architectuurgeschiedenis, bouwtypologie en monumentenzorg. Daarnaast moeten nog drie titels worden genoemd: van A. Bontenbal, gemeentearchitect van Wassenaar, een uitgave met voorbeeldontwerpen van gebouwen, en van J.P. Mieras een bloemlezing uit zijn geschriften en een aan hem gewijd *Liber amicorum*. Het betreft in totaal 27 titels, iets minder dan een derde van het totale aantal architectuurtitels.

De negen overzichten van contemporaine architectuur werden samengesteld door J.G. Wattjes, J.B. van Loghem, J.J. Vriend, A. Eibink e.a., J.P. Mieras en U. Kultermann. Wattjes publiceerde de twee bundels *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst* (1924 en 1926) en het internationale overzicht *Moderne architectuur in Noorwegen, Zweden, Finland, enz.* (1927), Van Loghem behandelde de nieuwzakelijke architectuur in *Bouwen, bauen, bâtir, building* (1932), Vriend gaf een beknopt overzicht van de historische ontwikkeling van de bouwkunst in *Nieuwere architectuur* (1935), A. Eibink, W.J. Gerretsen, J.P.L. Hendriks en J.P. Mieras publiceerden onder auspiciën van den Bond van Nederlandsche architecten *Hedendaagsche architectuur in Nederland* (1937), J.P. Mieras inventariseerde actuele architectuur in het boek *Na-oorlogse bouwkunst in Nederland* (1954) en de Duitser Kultermann was de auteur van de internationale co-editie *Bouwkunst van deze tijd* (1958).

Architectuurgeschiedenis werd door J. Godefroy behandeld in zijn tweedelige standaardwerk *Geschiedenis van de bouwkunst* (1923) en meer specifiek in *Geschiedenis van de bouwkunst in Nederland* (1923).

De typologie van gebouwen komt aan de orde in een twaalfstal uitgaven met in alle gevallen één gebouwtype als onderwerp. Wattjes behandelde winkelpuien, villa's en kerken. J.P. Fokker, Paul Bromberg, F. Hausbrand en Vriend inventariseerden woon- en landhuizen in respectievelijk *Het eigen huis* (1931), *De kleine praktische woning* (1935), *Kleine landhuizen in Holland* (1938) en *Na-oorlogse kleine landhuizen in Nederland* (1956). In het boek van Paul Bromberg ligt het accent op het interieur, reden waarom het wordt besproken in het hoofdstuk over woninginrichting. Over zwembaden publiceerde P. Spaander het boek *Zweminrichtingen. Hygiënische wenken voor bouw en exploitatie* (1944) en succesauteur Jan Mens schreef de tekst bij de foto's van Arielli in *Oude raadhuizen*, dat in 1960 verscheen. Aan vijftientig jaar monumentenzorg in Nederland werd in 1945 luister bijgezet met de uitgave *Herleefde schoonheid* van W. Martin.

⁷⁶ Brief 21-10-1921: Van der Kolk aan Oosterhof.

⁷⁷ *Materialenkennis voor den timmerman* (nr. 58, 1923; 2° dr. 1930), *Gewapend beton. Handleiding in het bijzonder bewerkt voor den bouwvakarbeider* (nr. 66, 1923; 2° dr. 1931), *Kennis van werktuigen in gebruik in de burgerlijke bouwkunde* (nr. 83, 1923), *Materialenkennis voor den metselaar*. (nr. 112, 1924) en *Terrazo- en houtgranietvloeren*. (nr. 113, 1924).

⁷⁸ Brief 17-05-1922: Van der Kolk aan Oosterhof.

Contemporaine architectuur

Twee van de negen titels in deze rubriek worden hieronder als *case studies* in aparte hoofdstukken behandeld. Het betreft Wattjes' tweedelige uitgave *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst*, die een grote invloed heeft gehad op de presentatie en receptie van de Nederlandse architectuur, en het boek *Bouwen, bauen, bâtir, building* van Van Loghem, dat inzicht geeft in de ontwikkeling en positie van de nieuwzakelijke architectuur in Nederland. De analyse van de ontstaansgeschiedenis, productie en receptie van beide boeken, mogelijk gemaakt door de omvangrijke bewaard gebleven correspondentie tussen auteurs en uitgever, kan tevens als voorbeeld dienen voor de analyse van het architectuurboek in het algemeen.

Moderne architectuur in Europa en Amerika

Wattjes was met zijn boek *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst*, waarvan de 'eerste bundel', zoals het eerste deel werd genoemd, in 1924 en de tweede in 1926 verscheen, een bekende auteur geworden. Het was reden voor de Volksuniversiteit in Utrecht hem in datzelfde jaar uit te nodigen een cursus te geven over moderne architectuur, zowel die in Nederland als in het buitenland. Dit bracht Wattjes er vervolgens toe Van der Kolk te herinneren aan een eerder onderhoud over een (internationale) uitgave over de internationale moderne architectuur.⁷⁹

Van der Kolk reageerde enthousiast en wilde de bundel in het voorjaar van 1927 laten verschijnen. Wat de cursus betreft zou hij het liefst zien dat Wattjes deze in de allereerste plaats gaf over de moderne architectuur in Nederland, met daarnaast enige voorbeelden van moderne bouwkunst in het buitenland: 'Het leekenpubliek staat nog steeds tamelijk vreemd tegenover de moderne architectuur hier te lande'. Van der Kolk zag de cursus uiteraard ook als reclame voor zijn twee 'bundels' over de nieuwe Nederlandse bouwkunst. Wat het boek over de internationale architectuur betrof, wilde hij proberen met buitenlandse uitgevers een regeling voor de exploitatie buiten Nederland overeen te komen, eventueel met toevoeging in het boek van enige belangrijke voorbeelden van Hollandse architectuur.⁸⁰

Inmiddels was Wattjes al begonnen met een lijst te maken van in het boek op te nemen bouwwerken van architecten in Zweden, Noorwegen, Frankrijk en Oostenrijk. Hij deed een voorstel voor een naar de betreffende architecten te versturen brief met een verzoek om materiaal en medewerking. Daarin verklaarde hij dat het zijn voornemen was door middel van een verzameling fotografische afbeeldingen, die toegelicht zouden worden met plan- en detailtekeningen, een beknopt overzicht te geven van de pogingen tot vernieuwing van de architectuur in Europa en Amerika. Omdat het boek geen propagandistische maar een documentaire strekking had, vervolgde Wattjes, wilde hij niet één enkele opvatting over bouwkunst op de voorgrond plaatsen, maar alle moderne opvattingen, 'van af die welke min of meer aan traditionele en inheemse vormen aansluiten tot de meest extremistische opvattingen', een plaats geven.⁸¹

In de opsomming van landen miste Van der Kolk Rusland, zo schreef hij op 3 juli aan Wattjes. En wat de omvang van het boek betreft, wilde hij deze met een vierde beperken vergeleken met *Nieuw-Nederlandsche Bouwkunst*. Het formaat moest wel hetzelfde worden. Te overwegen viel verder om de bladen eenzijdig te bedrukken, zoals in het boek van Yerbury en Mieras, waardoor het boek volumineuzer zou lijken. Ter inzage sloot hij bij een door Walter Gropius uitgegeven boekje over moderne internationale architectuur, in de veronderstelling dat Wattjes dit nog niet kende.⁸²

⁷⁹ Brief 06-05-1926: Wattjes aan Kosmos.

⁸⁰ Brief 11-05-1926: Van der Kolk aan Wattjes.

⁸¹ Brief 11-06-1926: Wattjes aan Kosmos.

⁸² Brief 03-07-1926: Van der Kolk aan Wattjes. Genoemde boeken zijn J.P. Mieras & F.R. Yerbury (eds.), *Dutch architecture in the XXth century* (London, Ernest Benn, 1926) en Walter Gropius, *Moderne Architektur*. Bauhausbüchchen nr. 1. (München, Albert Lange, 1925).

Veertien dagen later stuurde Van der Kolk hem nog twee boeken over moderne architectuur in Amerika, van respectievelijk Werner Hegemann en Erich Mendelsohn. Hij had bovendien uitgezocht of over architectuur in Amerika nog andere werken bestonden, maar niet meer gevonden dan enkele Duitse boeken over wolkenkrabbers, die volgens Van der Kolk niet in aanmerking kwamen om ter inspiratie te dienen. Ook in de Engelse taal had hij geen enkel werk over Amerikaanse architectuur kunnen vinden.⁸³ Weer veertien dagen later schreef Van der Kolk aan Wattjes dat zojuist een boek van De Fries was verschenen, met als titel *Junge Baukunst in Deutschland*, en hij stuurde hem ook dit boek ter inzage.⁸⁴

Tsjecho-Slowakije kon komen te vervallen, vond Wattjes bij nader inzien, en hij vroeg Van der Kolk naar zijn mening hierover. In de vakliteratuur had hij niet veel belangwekkends aangetroffen en liever wilde hij de voor dit land gereserveerde ruimte besteden aan het vollediger weergeven van andere landen. Maar Wattjes weifelde, want over het algemeen scheen men van mening dat de moderne beweging in Tsjecho-Slowakije wel degelijk belangrijk was, zodat het ontbreken ervan wellicht als een omissie beschouwd zou kunnen worden.⁸⁵ Van der Kolk antwoordde dat het zijn overtuiging was dat Tsjecho-Slowakije niet mocht ontbreken.⁸⁶

Uit Zweden en Finland, maar vooral van Stockholm, ontbrak nog zeer belangrijk en vrijwel onmisbaar werk van architecten als Ragnar Östberg en Lars Wahlman. Wattjes schreef aan Van der Kolk dat ze radicaal over het bezwaar tegen reproducties uit tijdschriften moesten heenstappen. Hij herinnerde hem eraan dat reeds bij de eerste besprekingen was geopperd dat hier niet zulke hoge eisen aan de fotografische reproducties zouden moeten worden gesteld als bij *Nieuw-Nederlandsche Bouwkunst*, en hij drong er bij Van der Kolk op aan om opdracht te geven gebouwen in Scandinavië te laten fotograferen: in Stockholm stadhuis, schoolgebouw en bank van Östberg, de Engelbrektskerk van Wahlman, de Saltsjöbadenkerk van Ferd. Boberg en het gerechtshof van Carl Westman, en in Gothenburg de Masthuggskerk van Sigfrid Ericson. Zou het lukken van deze gebouwen telkens één betere opname te verkrijgen dan de afbeeldingen in het boek van Yerbury-Ahlberg, dan zou dat zeer zeker de waarde en aantrekkelijkheid van het boek, ook voor buitenlanders, aanzienlijk verhogen.⁸⁷

De titel van het boek had veel voeten in de aarde. *Internationale moderne architectuur* was een mogelijkheid, aldus Wattjes, maar deze titel was in zoverre onduidelijk of onjuist, dat de afgebeelde architectuur niet internationaal, maar juist van verschillende nationaliteit was. Bij een uitsluitend Nederlandse uitgave, dus zonder Hollands werk, zou de titel *Moderne architectuur in het buitenland* kunnen luiden, maar ook deze titel bevredigde Wattjes niet erg. Hij overwoog nog *Moderne Westersche architectuur* of *Moderne architectuur der westersche volkeren*, maar hoopte dat Van der Kolk zelf met een betere suggestie kwam.⁸⁸

Die had Van der Kolk. Op 2 december schreef hij: ‘Wat denkt u van: *Moderne architectuur in Engeland, Duitsland enz.* [volgen de namen van de overige landen] of *Moderne architectuur in Europa en Amerika?* Vermelding van de namen der landen lijkt ons nog het meest doeltreffend’.⁸⁹ En zo geschiedde. De definitieve titel werd *Moderne architectuur in Noorwegen, Zweden, Finland, Denemarken, Duitsland, Tsjecho-Slowakije, Oostenrijk, Zwitserland, Frankrijk, België, Engeland en Ver. Staten van Amerika*.

⁸³ Brief 16-07-1926: Van der Kolk aan Wattjes. Genoemde boeken zijn Werner Hegemann, *Amerikanische Architektur und Städtebaukunst* (Berlin, Wasmuth, 1925) en Erich Mendelsohn, *Amerika. Bilderbuch eines Architekten* (Berlin, Rudolf Mosse, 1925).

⁸⁴ Brief 29-07-1926: Van der Kolk aan Wattjes.

⁸⁵ Brief 20-11-1926: Wattjes aan Kosmos.

⁸⁶ Brief 02-12-1926: Van der Kolk aan Wattjes.

⁸⁷ Brief 20-11-1926: Wattjes aan Kosmos. Bedoeld wordt: Hakon Ahlberg & F.R. Yerbury, *Swedish architecture of the twentieth century*. Londen, Ernst Benn Ltd., 1925.

⁸⁸ Brief 20-11-1926: Wattjes aan Kosmos.

⁸⁹ Brief 02-12-1926: Van der Kolk aan Wattjes.

Voor het ontwerpen van de band dacht Van der Kolk aan de architect J.F. Staal. Hij hoorde graag Wattjes' mening hierover, voordat hij contact met Staal opnam. Van der Kolk veronderstelde dat Staal een modern ontwerp zou kunnen maken, dat niet te uitgesproken tot een bepaalde richting behoorde. Als architect van het Hollandse Paviljoen op de Wereldtentoonstelling in Parijs (1925) had zijn naam bovendien vermoedelijk ook enige bekendheid gekregen bij architecten in het buitenland, wat zijn nut zou kunnen hebben voor de verspreiding aldaar.⁹⁰

Ofschoon hij persoonlijk wel voor een bandontwerp van Staal voelde, meende Wattjes dit toch te moeten ontraden, zo antwoordde hij. Voor zover Staal in het buitenland bekend was, zou men hem beschouwen als de personificatie van buitensporige Hollandse moderniteit en daardoor juist een geheel verkeerde indruk van het boek verkrijgen.⁹¹ Van der Kolk kon zich wel vinden in de bezwaren van Wattjes, en hij ging op zoek naar een andere ontwerper.⁹²

Eerst deed hij een poging bij R.N. Roland Holst, hoogleraar en directeur van de Rijksacademie van Beeldende Kunsten in Amsterdam.⁹³ Die was bereid, maar kon het ontwerp niet snel genoeg leveren. Ten slotte kwam Van der Kolk terecht bij de al eerder genoemde ingenieur J.E. Wiersma, die een schetsontwerp voor de band maakte. Van der Kolk was tevreden: 'M.i. is het ontwerp wel geslaagd en heeft hij ten volle rekening gehouden met de bestemming en het karakter van het boek. Misschien is hij daarin, wat betreft het lettertype, wat te ver gegaan; ik kan mij dat althans fraaier denken zonder te vervallen in te grote moderniteit', schreef hij op 24 december.⁹⁴ Ook Wattjes was zeer ingenomen, blijktens zijn antwoord van 31 december: 'Het bandontwerp van Ir Wiersma vind ik zeer geslaagd. Het is aandacht-trekkend en toch voornaam (vooral bij uitvoering in goud of een kleur bruin als de schets); het is modern en toch niet een uiterste. Ook het denkbeeld om op het omslag een van de gebouwen decoratief te verwerken (vooral niet als fotografische afbeelding op kunstdrukpapier op het omslag te plakken) juich ik ten zeerste toe'.⁹⁵

De verkoop van *Moderne architectuur* was dermate bevredigend, dat Van der Kolk twee jaar later besloot het te herdrukken. Bij voorkeur geheel ongewijzigd, zo schreef hij Wattjes op 6 maart 1929, maar een uitbreiding met een vel van 16 pagina's, gewijd aan de moderne architectuur in Holland achtte hij gewenst. De verkoop in Nederland was hem niet meegevallen, maar in het buitenland was die alleszins bevredigend. Van de tot 1 januari 1929 verkochte 2100 exemplaren waren er 800 geleverd in Nederland en 1300 naar het buitenland.⁹⁶ De nieuwe druk had Wattjes echter graag geactualiseerd gezien met nieuw werk, vooral uit Zweden en Denemarken.⁹⁷ Voor een uitbreiding met 16 pagina's Hollandse architectuur voelde hij niet veel.⁹⁸ Van der Kolk en hij kwamen er niet uit, en de tweede druk zou er niet komen. De economische crisis zal daar zeker ook debet aan zijn geweest.

Nieuwere architectuur

Na samen met G. Arendzen twee boeken bij Kosmos te hebben gepubliceerd, de twee delen *Bouwkunde* (1930, 1933) en *Perspectieftekeningen voor bouwkundigen* (1934), verbreedde J.J. Vriend in 1935 zijn horizon, en die van zijn lezers, met het geven van een beknopt overzicht van de historische ontwikkeling van de bouwkunst, onder de titel *Nieuwere architectuur*.

⁹⁰ Brief 17-11-1926: Van der Kolk aan Wattjes.

⁹¹ Brief 20-11-1926: Wattjes aan Kosmos.

⁹² Brief 02-12-1926: Van der Kolk aan Wattjes.

⁹³ Brief 13-12-1926: Van der Kolk aan R.N. Roland Holst.

⁹⁴ Brief 24-12-1926: Van der Kolk aan Wattjes.

⁹⁵ Brief 31-12-1926: Wattjes aan Van der Kolk.

⁹⁶ Brief 06-03-1929: Van der Kolk aan Wattjes.

⁹⁷ Brief 11-03-1929: Wattjes aan Kosmos.

⁹⁸ Brief 16-03-1929: Wattjes aan Van der Kolk.

‘Onder “nieuwere architectuur”, schreef Vriend in het voorwoord, ‘worden in dit boek verstaan de vele vormen van het bouwen, zoals die sedert ± 1800 tot uiting zijn gekomen. De 19e eeuw vormt, in het algemeen, een zwarte bladzijde in het grote en belangwekkende geschiedenisboek der architectuur’. Deze uitgesproken negatieve opvatting over de bouwkunst van de negentiende eeuw relativeerde hij door te wijzen op het belang van het toen opkomende ‘wetenschappelijk-technisch bouwen’. Architectuurgeschiedenis moest dan ook, aldus Vriend, worden gelezen als cultuurgeschiedenis, want niet zozeer de uiterlijke verschijningsvormen waren van belang als wel de achtergronden en stromingen in het maatschappelijk en culturele leven, die er aan ten grondslag liggen. Daarmee signaleerde hij de verwevenheid van architectuur en maatschappij, zoals hij dat veertig jaar later nog steeds zou doen, maar dan wel explicieter, in *Links bouwen, rechts bouwen. Aantekeningen over architectuur en politiek*.⁹⁹

Hoewel *Nieuwere architectuur* in de pers uitstekend was ontvangen, kon het altijd beter, vond Van der Kolk. Hij informeerde bij Wattjes waarom er een half jaar na verschijnen nog geen bespreking was verschenen in *Het Bouwbedrijf*, waarvan Wattjes redacteur was. ‘Is dit recensie-exemplaar wellicht niet in uw bezit gekomen?’, vroeg hij, terwijl hij beter wist, ‘In dat geval zal ik u gaarne nog een exemplaar toezenden, daar ik een bespreking van dit boek in “Het Bouwbedrijf” zeer op prijs stel’.¹⁰⁰ De bespreking zou daarop verschijnen in het februarinummer.¹⁰¹ Wattjes schreef dat het boek in feite een ontwikkelingsgeschiedenis van de moderne architectuur gaf, en dat vond hij een hachelijke onderneming, gezien de vele, elkaar bestrijdende opvattingen. Maar verder niets dan lof.

De verkoop echter viel tegen. In reactie op een voorstel van de Haagse architect H.J. de Haas voor een uitgave ‘op bouwkunstig gebied, waarin op objectieve onderhoudende wijze de zin en beteekenis van de bouwkunst, sinds de Renaissance tot en met de moderne ontwikkeling wordt uiteengezet’,¹⁰² antwoordde Van der Kolk dat het door De Haas te schrijven manuscript geheel in zijn fonds zou passen, ware het niet dat hij zeer sceptisch was over de belangstelling van het ontwikkelde publiek voor de bouwkunst. ‘Toen wij enkele jaren geleden van de hand van den heer Vriend uitgaven: “Nieuwere architectuur, beknopt overzicht van de historische ontwikkeling van de bouwkunst”, verkeerden wij ook in de mening dat dit boek de belangstelling zou hebben, zowel van bouwkundigen als van leken. De praktijk heeft echter anders uitgewezen. Ondanks de zeer gunstige beoordelingen, laat de verkoop veel te wensen over; leken kopen het boek vrijwel nimmer’.¹⁰³

Het boek zou dan ook niet herdrukt worden en in 1954 deed Van der Kolk de rechten op *Nieuwere Architectuur* over aan uitgeverij Moussault in Bussum, tegen betaling van f 1.000,- voor alle in het boek opgenomen clichés.¹⁰⁴ Het zou daar in 1957 met ongewijzigde titel verschijnen, nu met een ten geleide van J.J.P. Oud, waarin deze Vriend en diens inzicht in de architectuur prees, omdat hij in deze tweede druk nog hetzelfde beweerde als in de eerste druk van 1935.

Hedendaagsche architectuur in Nederland

Acht jaar nadat in 1929 de derde en laatste druk van Wattjes’ *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst* was verschenen, achtte Van der Kolk de tijd rijp voor een nieuw overzicht van de contemporaine architectuur in Nederland. Hij richtte derhalve een verzoek aan de Bond van Nederlandse Architecten (BNA) daaraan haar medewerking te willen verlenen, vooral ook

⁹⁹ J.J. Vriend, *Links bouwen, rechts bouwen*. Amsterdam, Contact, 1974.

¹⁰⁰ Brief 27-01-1936: Van der Kolk aan Wattjes.

¹⁰¹ *Het Bouwbedrijf*, 13, nr. 3 (7 februari 1936), p. 25.

¹⁰² Brief 02-02-1940: H.J. de Haas aan Kosmos.

¹⁰³ Brief 09-02-1940: Van der Kolk aan De Haas.

¹⁰⁴ Brief 13-12-1954: Van der Kolk aan Moussault’s Uitgeverij, Bussum.

door het beschikbaar stellen van clichés van het tijdschrift van de BNA, *Bouwkundig weekblad Architectura*. Aldus geschiedde, en door de BNA werd een commissie ingesteld die de in het boek op te nemen gebouwen zou kiezen. De commissie bestond uit de architecten A. Eibink, W.J. Gerretsen en J.P.L. Hendriks, aangevuld met de directeur van de BNA, J.P. Mieras. De in de traditie van de boeken van Wattjes viertalige uitgave kreeg als titel *Hedendaagsche architectuur in Nederland* (1937).

Belangrijkste verschil met *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst* was behalve de keuze van de bouwwerken de volgorde van de afbeeldingen. Deze was niet alfabetisch op architect, maar gerangschikt naar de plaats waar de bouwwerken zich bevonden. Bij de afbeeldingen waren, nogal geforceerd, bewust de namen van de architect niet vermeld.¹⁰⁵ De commissie had in de eerste plaats een ‘bouwwerken boek’ willen uitbrengen, schreef ze in het voorwoord, in tegenstelling tot de ‘architectenboeken’, waarvan de bouwkunstliteratuur tamelijk goed voorzien was. ‘Het publiek is daardoor de bouwkunst te veel gaan zien via de architecten, in plaats van aan de bouwwerken zelf. Te vaak is bij het publiek de naam van een kunstenaar een factor van waardebeoordeling geworden voor zijn werk’. Tot vandaag de dag is dat een typisch egalitair BNA-standpunt, dat inhoudt dat alle aangesloten architecten in principe dezelfde aandacht verdienen.

Over de verkoop was Van der Kolk niet ontevreden, schreef hij aan Mieras eind 1939, temeer daar de resultaten van de verzonden recensie-exemplaren nog niet merkbaar waren.¹⁰⁶ Hij voegde een lijst bij van bladen waaraan hij recensie-exemplaren had verstuurd.¹⁰⁷ Hoewel deze lijst niet overgeleverd is, kan uit Mieras’ antwoord worden opgemaakt dat in ieder geval het Japanse architectuurtijdschrift *Kentiku Sekai* een exemplaar kreeg toegestuurd.¹⁰⁸ In dezelfde brief schreef Mieras het heel moeilijk te vinden het boek in *Bouwkundig weekblad Architectura* te bespreken: ‘Wij zouden zeer bepaaldelijk de recensie moeten opdragen aan iemand, waarvan wij bij voorbaat weten dat hij ons zal kraken, om er zeker van te zijn dat wij in de oogen van de lezers den schijn van onpartijdigheid ophouden. Wij hebben echter het gevoel dat de uitgever dit paardenmiddel toch ook niet hoogelijk zal waardeeren’.

Na-oorlogse bouwkunst in Nederland

In 1950 stuurde Mieras een brief aan Eibink, Gerretsen en Hendriks, waarin hij schreef een zeer aangenaam gesprek te hebben gevoerd met Van der Kolk, die het plan had opgevat voor een herziene uitgave van *Hedendaagsche architectuur in Nederland* uit 1937.¹⁰⁹ De tekst daarvoor was een paar maanden later al zo goed als gereed, maar deze tweede druk zou er om onbekende redenen niet komen.¹¹⁰ Wel zou Mieras zelf in 1954, nu onder auspiciën van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst / Bond van Nederlandsche Architecten, een overzicht geven van de actuele stand van zaken in de architectuur, onder de titel *Na-oorlogse bouwkunst in Nederland*. De selectie van gebouwen was dit keer niet alfabetisch op naam van de architect, of geografisch, maar typologisch: woningblokken, raadhuisen, bedrijfsgebouwen, scholen, enz. De uitgebreide inleidende tekst behelsde een compilatie van beschouwingen die Mieras elders had gepubliceerd, onder andere in het *Bouwkundig weekblad*, van welk tijdschrift hij redactiesecretaris was. ‘Het boek geeft daardoor geen stelselmatig overzicht van de “stromingen”, die men zo gaarne als het belangrijkste in de kunst en dus ook in de bouwkunst wil zien’, schreef Mieras in het voorwoord.

¹⁰⁵ Deze worden wel genoemd in de inhoudsopgave.

¹⁰⁶ Twee jaar later zijn ca. 1600 van de 2400 exemplaren verkocht, voor een niet onbelangrijk deel naar het buitenland (brief 21-12-1939: Van der Kolk aan Mieras).

¹⁰⁷ Brief 21-09-1937: Van der Kolk aan Mieras.

¹⁰⁸ Brief 18-10-1937: Mieras aan Van der Kolk.

¹⁰⁹ Brief 10-11-1950: Mieras aan Eibink, Gerretsen en Hendriks.

¹¹⁰ Verslag bespreking 30-07-1951: Van der Kolk met Mieras.

De tekst is niet meer viertalig, zoals voor de oorlog bij Kosmos usance was voor dit soort overzichtswerken, maar wel is in een losse bijlage een vertaling van Mieras' tekst in het Frans bijgevoegd.

In 1955 zou het door Charles A. Jongejans vormgegeven boek worden verkozen tot een van de vijftig best verzorgde boeken. De groepering van afbeeldingen was weloverwogen, en de behandeling van de bijschriften en rubriektiteltjes ondersteunde het documentaire karakter en vergemakkelijkte de oriëntatie in het boek, zo oordeelde de jury.¹¹¹

Bouwkunst van deze tijd

In 1958 verscheen bij Ernst Wasmuth in Tübingen het boek *Baukunst der Gegenwart. Dokumente des neuen Bauens in der Welt* van de Duitse kunsthistoricus Udo Kultermann. Het gaf een internationaal overzicht van het nieuwe bouwen en was daardoor geschikt voor een groot internationaal publiek. Van der Kolk, wederom op zoek naar een overzichtswerk, maakte het zich dit keer gemakkelijk: hij kocht de rechten voor een Nederlandse editie. Deze verscheen in datzelfde jaar 1958 onder de titel *Bouwkunst van deze tijd*, met als ondertitel het minder programmatische *Voorbeelden uit alle landen, die bijdragen tot het ontstaan van een nieuwe bouwstijl*. Architectuur uit Nederland was vertegenwoordigd met werken van Herman Haan, Van den Broek en Bakema, Van Tijen en Maaskant, G. Rietveld, M. Breuer en A. Elzas, Van Tijen, en J.J.P. Oud. Over ons land schreef Kultermann: 'De grote traditie van de Nederlandse architectuur der twintiger en dertiger jaren kon in later tijd niet op hetzelfde niveau worden voortgezet'.

Geschiedenis van de bouwkunst

De vele publicistische activiteiten van J. Godefroy zijn al uitvoerig beschreven in het eerste hoofdstuk. Hij schreef over kunst, kunsthistorische stijlen, heraldiek, perzische tapijten, terraria, aquaria en pentekenen, maar zijn belangrijkste publicatie is ongetwijfeld het tweetal kloeke delen van *Geschiedenis van de bouwkunst. De ontwikkeling van de bouwstijlen vanaf den oorsprong tot het hedendaagsche tijdperk*. Het was eerst in dertig afleveringen verschenen, waarvan de eerste zeven in 1916 bij Ahrend. Het eerste deel, *Oudheid en middeleeuwen*, was voltooid in 1920. In het voorwoord schreef Godefroy niet dan na lang aarzelen gezwicht te zijn voor het herhaald verzoek van de uitgevers tot het samenstellen van een overzichtelijk, rijk geïllustreerd studieboek over de geschiedenis van de bouwkunst. Hij was niet uitsluitend archeologisch en geschiedkundig te werk gegaan, maar had de nadruk gelegd op datgene wat de student in de bouwkunst volgens hem behoorde te weten, en voor de bouwkundige in het algemeen nuttig en belangrijk was en kon bijdragen tot zijn algemene ontwikkeling. Daaronder verstond Godefroy ook een overzicht van de stijl leer van de architectonische vormen en in verband daarmee de kunstnijverheid. De in het boek opgenomen kaarten waren een noviteit; ze moesten een beter inzicht geven in de verbreiding van de verschillende stijlen over de afzonderlijke landen. Voor de tekening van de band en de rug bracht Godefroy f 25 in rekening.¹¹² Als honorarium werd hem per vel f 37,50 uitbetaald.¹¹³ Een honorarium dat regelmatig werd verrekend met boeken die Godefroy via Ahrend bestelde.¹¹⁴ Het tweede deel, dat drie jaar later, in 1923, bij Kosmos verscheen,

¹¹¹ *De bestverzorgde vijftig boeken van het jaar 1955*. [Amsterdam], Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels / Commissie voor de Propaganda van het Nederlandse Boek, (1956), nr. 41.

¹¹² Factuur 25-03-1920: Godefroy aan Ahrend.

¹¹³ Brief 03-01-1921: Van der Kolk aan Godefroy.

¹¹⁴ Brief 20-01-1920: Van der Kolk aan Godefroy. Op een bij de brief gevoegde lijst staan o.a. Andre, *Handatlas*; Perrot et Chipiez, *l'Egypte*; Woermann, *Kunstgeschichte* (3 banden); Lübke-Semrau, *Kunstgeschichte* (5 banden); Joseph, *Geschichte der Baukunst* (3 banden); Galland, *Gesch.d.Holland*; Weissman, *Gesch. Bouwk.*; M. Lehnert, *Gesch. der Kunstgewerben* (2 banden); tijdschrift *Buiten* 1907-1919; Kamlin, *History of ornament*; Arnsstrong, *Gesch. d. K. in Groszbiel*; Dieulofoy, *Spanier*; Wagner, *Baukunst*; Luthgen,

behandelde de periode van de Renaissance tot heden. In het naschrift verklaarde Godefroy het late verschijnen door de onverkrijgbaarheid van hetzelfde papier en van bepaalde foto's uit het buitenland, en door de tijd die in de tekeningen was gaan zitten.

Geschiedenis van de bouwkunst in Nederland

Van Godefroy's *Geschiedenis van de bouwkunst in Nederland*, waarvan de eerste druk in 1920 was uitgekomen bij Ahrend, verscheen bij Kosmos in 1923 een nieuwe editie, die volledig identiek was aan de eerste druk, maar voorzien van een stofomslag met de vermelding N.V. Uitgevers-Maatschappij "Kosmos", Amsterdam. De eerste vier pagina's waren vervangen door vier nieuwe pagina's met op pagina 3 het impressum van Kosmos. In het voorwoord noemde Godefroy een tweetal volgens hem uitmuntende standaardwerken over de Nederlandse bouwkunst: Georg Gallands *Geschichte der holländische Baukunst und Bildnerie* uit 1890, waarvan geen Nederlandse bewerking bestond, en A.W. Weissmans *Geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst*. Zijn eigen boek was onder meer bedoeld voor studerende aan de Middelbaar Technische Scholen. Na gereedkomen stelde Van der Kolk Godefroy enthousiast voor presentexemplaren te sturen aan 'eenige autoriteiten, zooals Prof. van Pluym, Prof. Everts [sic] en misschien nog andere heeren in Delft'. En hij vervolgde nog enthousiaster:

Wij zijn ook op het denkbeeld gekomen, H.M. de Koningin een exemplaar aan te bieden. Daar het boekje een zuiver nationaal karakter heeft, zal zij het o.i. zonder twijfel op prijs stellen. Hare eventuele dankbetuiging zouden wij tot propaganda doeleinden kunnen gebruiken. Wilt u ons uw meening hierover eens zeggen? Misschien verdient het ook aanbeveling het Departement afd. Schoone kunsten een ex. te zenden, waarmee wij natuurlijk ook zouden beoogen, in die kringen de aandacht op onze firma te vestigen.¹¹⁵

Als altijd hield Van der Kolk de concurrentie goed in de gaten. Niet zonder leedvermaak schreef hij Godefroy:

Het zal u ongetwijfeld interesseeren, dat een uitgebreide 'Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst' verschijnen zal, geschreven door Frans Vermeulen, die indertijd uw boekje over hetzelfde onderwerp zoo heeft afgebroken. Naar hetgeen u mij destijds omtrent Vermeulen mededeelde, vermoed ik, dat de uitgever, Martinus Nijhoff in Den Haag, er een beetje ingelooopen is. Een prospectus van het bewuste werk, waarvan de eerste aflevering dezer dagen verschijnt, zend ik u ter kennisname.¹¹⁶

In 1948 zou bij Allert de Lange in Amsterdam een nieuw standaardwerk verschijnen, de tweedelige uitgave *Duizend jaar bouwen in Nederland*, met als auteurs S.J. Fockema Andreae, E.H. ter Kuile en R.C. Hekker. Fockema Andreae nam de stedenbouw voor zijn rekening, Ter Kuile de architectuur en Hekker de ontwikkeling der boerderijvormen. Ter Kuile gaf een overzicht van de voornaamste literatuur betreffende de middeleeuwse bouwkunst in Nederland in het algemeen. De eerste echter die een samenhangende geschiedenis van de bouwkunst in Nederland had samengesteld, was de architect A.W. Weissman geweest. Diens boek, *Geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst*, was in 1912 verschenen bij S.L. van Looy in Amsterdam. Het was duidelijk door een dilettant geschreven,

Belg. Baudenkmaler; Muller, *Oude huizen Utrecht*; Sarre, *Denkmaler*; *Formenschatz* ontbrekende nummers vanaf 1877-1901; Munsterberg, *Chinesische Kunstgeschichte* (2 banden); Nash, *Altenglische Herrensitze* (uitgave Ornamentverlag, Leipzig is uitverkocht: 'Stelt u er bijzonder prijs op dit werk te bezitten, zoo zullen wij ons desgewenscht gaarne verdere moeite geven langs antiquarischen weg een exemplaar te bemachtigen').

¹¹⁵ Brief 10-04-1920: Van der Kolk aan Godefroy. Met 'Prof. van Pluym' bedoelde Van der Kolk Willem van der Pluym, en met 'Prof. Everts' Henri Evers. Het antwoord van Godefroy op de vraag van Van der Kolk is niet bekend.

¹¹⁶ Brief 10-10-1923: Van der Kolk aan Godefroy.

vond kunsthistoricus Ter Kuile, en kon beschouwd worden als vrijwel geheel verouderd. Van de zesdelige uitgave van F.A.J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst*, dat volgens Ter Kuile een bijzonder wetenschappelijke indruk maakte, wilde hij niet meer zeggen dan dat de bewerking van de stof zeer ongelijk was. Godefroy's boek noemde hij niet.

In de serie *Weten en kunnen* verscheen over de architectuurgeschiedenis in 1949 nog het deeltje *Stijlen in de bouwkunst* van J.J. Vriend. Deze populaire inleiding behandelde de stof tot aan de 'nieuwere tijd', zoals Vriend het noemde, wat betekende dat de Beurs van Berlage uit 1903, 'een keerpunt in de ontwikkeling der Nederlandse bouwkunst', het laatst vermelde gebouw was. Het boekje bleek bijzonder succesvol; nog in 1979 verscheen een elfde druk. Parallel aan deze uitgave publiceerde Vriend in dezelfde serie *Weten en kunnen* in 1963 nog een deeltje over het onderwerp: *Bouwkunst voor onze tijd. Ontwikkeling van het bouwen in de laatste honderd jaar*. Dit moest, aldus Vriend in het voorwoord, worden beschouwd als een vervolg op de zevende druk van *Stijlen in de bouwkunst*. Van stijlen in historische zin kon in deze tijd volgens hem geen sprake meer zijn, zomin in de beeldende kunst, als in de bouwkunst.

Typologie van gebouwen

Een aantal door Kosmos uitgegeven boeken heeft één bouwtype als onderwerp, waaronder winkels, villa's, kerken, woon- en landhuizen, zwembaden en raadhuisen. 'Waar in de Middeleeuwen enkele bouwtypen domineren, is in de twintigste eeuw de typologische variatie enorm opgerekt', schrijven de redacteurs in het voorwoord van het in 2007 verschenen *Bouwen in Nederland 600-2000*, dat na de boeken van Vermeulen en Fockema Andrea e.a. een nieuw standaardwerk over de Nederlandse architectuur beoogde te zijn.¹¹⁷ De hierna te behandelen boeken zijn een overtuigende illustratie van deze toegenomen typologische verscheidenheid.

Constructie en architectuur van winkelpuien

Een van de meest luxueuze uitgaven van Kosmos is het in zes afleveringen van acht platen verschenen *Constructie en architectuur van winkelpuien*. Het eerst in losse afleveringen beschikbaar stellen van een uitgave, om deze uiteindelijk in complete vorm gebonden of in portefeuille aan te bieden, was in de beginjaren van de uitgeverij Weduwe J. Ahrend & Zoon gebruikelijk. De potentiële koper spreidde daarmee in feite de betaling van een dure uitgave over langere termijn. De 48 platen van het boek over winkelpuien verschenen in 1927 in definitieve vorm in een door Anton Kurvers ontworpen linnen portefeuille van groot formaat. Van der Kolk was wederom zeer actief in het mede samenstellen van de inhoud, en hij maakte Wattjes regelmatig opmerkzaam op puien die hij tijdens zijn bezoeken aan boekhandels in den lande had ontdekt. Zo had de pui van een sigarenwinkel in Leiden zijn aandacht getrokken, en hij vroeg de eigenaar te laten weten wie de architect daarvan was.¹¹⁸ In Tilburg had Van der Kolk een volgens hem fraaie winkel ontdekt, ontworpen door architect Jan v.d. Valk voor boekhandel Triborgh.¹¹⁹ Maar steeds liet hij de definitieve keuze aan Wattjes.¹²⁰

¹¹⁷ Koos Bosma, Aart Mekking, Koen Ottenheim, Auke van der Woud (red.), *Bouwen in Nederland 600-2000*. Zwolle, Waanders, 2007, p. 11. De twee vroegere standaardwerken zijn F.A.J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst*. 3 dln. in 6 banden. Den Haag, Martinus Nijhoff, 1925-1941 en S.J. Fockema Andreae, E.H. ter Kuile en R.C. Hekker, *Duizend jaar bouwen in Nederland*. 2 dln. Amsterdam, Allert de Lange, 1948, 1957.

¹¹⁸ Brief 12-04-1926: Van der Kolk aan D.N.A. van Wijk, Sigaren-magazijn, Steenstraat 43, Leiden

¹¹⁹ Brief 11-05-1926: Van der Kolk aan Wattjes.

¹²⁰ Van der Kolk was niet alleen actief in het mede zoeken naar interessante architectuur voor de uitgave waaraan op dat moment door Wattjes en hem gewerkt werd, hij was continu alert op interessante architectuur. In een brief aan Wattjes met betrekking tot het boek over winkelpuien maakte hij hem aan het slot opmerkzaam op een door

Van der Kolk en Wattjes besteedden ook de grootst mogelijke zorg aan de fotografie van de winkelpui en de verzorging van de uitgave. De fotografie, en het aandeel daarin van fotografen als B.C. Eilers, C.A. Deul en E.M. van Ojen, komt nog uitgebreid aan de orde in het vijfde hoofdstuk. Over de keuze van de ontwerper, de typografie en de uitvoering werd uitvoerig gecorrespondeerd. Van der Kolk had Wattjes proeven toegestuurd van het voorwoord en de tekst; het zetsel met de 12-punts letter beviel hem uitstekend, over de variant met de 10-punts letter was hij uitgesproken negatief. Consequentie van die voorkeur was wel dat hij moest schrappen in zijn tekst, want het formaat en het aantal tekstpagina's stonden vast, maar dat had Wattjes er graag voor over. Om nieuwe regels te laten beginnen bij de voorkant van de zetspiegel juichte hij ten eerste toe, maar hij was het niet met Van der Kolk eens dat de cursieve letters storend zouden zijn. Het alternatief, spatiering van de woorden, vond Wattjes typografisch zeer lelijk en praktisch minder doelmatig. Hij gaf Van der Kolk in overweging de cursiefletters te handhaven.¹²¹ En deze ging daarmee akkoord.

Voor wat betreft de vermelding van de auteur op de titelpagina stelde Van der Kolk aan Wattjes voor diens titels eraan toe te voegen, dus niet slechts J.G. Wattjes, maar Prof.Ir. J.G. Wattjes B.I. Door de status van de auteur te benoemen, hoopte hij bij de potentiële koper meer vertrouwen te wekken in de inhoud van de uitgave.

Wattjes echter had zijn bedenkingen: 'B.I. achter mijn naam kan beter vervallen in verband met Ir. er voor. Ofschoon sommigen deze schrijfwijze volgen, zoo is dit voor mijn gevoel een dubbele aanwijzing, die minder gewenscht is. Ik voor mij zou er de voorkeur aan geven ook de titels voor mijn naam weg te laten, zooals dat algemeen bij boektitels gebruikelijk is'.

De titel zou dan volgens Wattjes luiden: '*Constructie en Architectuur van Winkelpuien.*

Verzameling van ruim 50 goede voorbeelden van moderne winkelpuien in Nederland. Met beschrijving en meerdere details door J.G. Wattjes, Hoogleraar aan de Technische Hoogeschool te Delft'.¹²² Van der Kolk was het niet met hem eens, hij wilde de titels handhaven.

'Bij wetenschappelijke en vak-literatuur wordt door de aspirant-verbruikers ongetwijfeld groote waarde gehecht aan de bevoegdheden van den auteur', schreef hij. Voor zover hij wist was het vermelden van titels, waar het wetenschappelijke werken betrof, dan ook overal gebruikelijk.¹²³

Nog jaren zou het thema winkelpuien de aandacht houden van auteur en uitgever. Wattjes vroeg in 1932 naar een Engels plaatwerk over winkelpuien, dat volgens Van der Kolk *Shop Fronts. A Selection of English, American and Continental Examples* van F. Chatterton moest zijn.¹²⁴ Dit was verkrijgbaar bij de Technische Boekhandel van de firma Ahrend & Zoon, evenals een paar Franse uitgaven over het onderwerp. Ahrend zou volgens Van der Kolk graag bereid zijn ze Wattjes op zicht toe te sturen. In Amsterdam waren weinig werkelijk moderne en tevens geslaagde winkelpuien te vinden, schreef Van der Kolk. Toevallig had hij daaraan de laatste tijd in het bijzonder aandacht geschonken, omdat een boekhandelaar in Amsterdam hem een advies had gevraagd over de verbouwing van zijn winkel. Zodra deze

een bevriend architect in Soestdijk gebouwd kerkje. Foto's daarvan had hij bijgesloten bij de brief. De architect was Herm. G. van Eijden, Kapelstraat 15 in Bussum. 'Architectonisch schijnt dit kerkje nogal gewaardeerd te worden', schreef Van der Kolk, 'Jan Stuyt schreef er onder andere over: "Het nobele lijnenspel is superbe. Bravo!" Bovendien schijnt het ook constructief belangrijk te zijn. De fundering is uitgevoerd in beton op 38 ringen, met daarop gewapend-betonbalken'. Hij bracht het Wattjes onder ogen, niet met de bedoeling het op te nemen in *Nieuw-Nederlandsche Bouwkunst*, maar omdat het bouwwerk wellicht opname verdiende in *Het Bouwbedrijf*. Wattjes, die redacteur was van *Het Bouwbedrijf*, zou hem daarmee een groot plezier doen. Wattjes schreef later dat hij het kerkje graag zou publiceren. De ene dienst was de andere waard.

¹²¹ Brief 24-04-1926: Wattjes aan Kosmos.

¹²² Brief 24-04-1926: Wattjes aan Kosmos.

¹²³ Brief 04-05-1926; Van der Kolk aan Wattjes.

¹²⁴ Frederick Chatterton, *Shop Fronts. A Selection of English, American and Continental Examples*. Londen, The Architectural Press, 1927.

winkel begin mei gereed was, beloofde hij Wattjes daarvan een foto te sturen.¹²⁵ Het betrof boekhandel Schröder & Dupont, Keizersgracht 516 in Amsterdam, van architect A. Bodon.

Moderne villa's en landhuizen in Europa en Amerika

Nadat in 1927 *Moderne architectuur in Noorwegen, Zweden, Finland [...]* was verschenen, stelde Wattjes aan Van der Kolk voor een apart boek over Scandinavische architectuur uit te geven. Dat durfde Van der Kolk niet aan: 'Wanneer een Hollandsche uitgever een boek over architectuur in het buitenland tracht te lanceren, dan wordt, op grond van de reputatie der Hollandsche architectuur, verwacht dat in het bewuste boek een architectuur zal worden behandeld, die wat moderniteit betreft, met de Hollandsche zal overeenkomen. Dit nu kan van de Skandinavische zeker niet gezegd worden'.¹²⁶ Voor een boek over moderne villa's en landhuizen in Europa en Amerika was hij wel enthousiast, evenals voor een boek over moderne Nederlandse villa's en landhuizen. Formaat en omvang zouden hetzelfde moeten zijn als van *Moderne architectuur in Noorwegen, Zweden, Finland [...]*: 10 vel van 16 bladzijden, met een oplage van 2500 exemplaren.¹²⁷

'Dit plaatwerk beoogt niet een pleidooi voor een of andere der vele elkaar bestrijdende richtingen, doch een globaal overzicht van wat in al die verschillende richtingen tot stand is gebracht', zou Wattjes in de inleiding schrijven en vervolgen met: 'Modern is hier bedoeld in den zin van de architectonische uitdrukking van den tijdgeest, die juist eerst door de worsteling, om zich te uiten, zichzelf in den tijd bepaalt en derhalve zichzelf voortbrengt als de huidige gestalte van het levende historische proces'. Filosofische overwegingen als deze vinden we ook terug in Wattjes boek *Practische wijsbegeerte* in het hoofdstuk 'De kunsten en hunne zelfbeweging', waarin de bouwkunst ruim aandacht krijgt.¹²⁸

Moderne Nederlandsche villa's en landhuizen

Om te zien welke moderne villa's in aanmerking kwamen voor opname in een nieuw boek over villa's en landhuizen in Nederland, bezochten Van der Kolk en Wattjes o.a. Bussum en Wassenaar. Van der Kolk merkte daarover op:

Ik ben het geheel met u eens dat het wel gewenscht is, dat ook Wassenaar en omgeving op dezelfde wijze als 't Gooi wordt afgezocht naar moderne villa-architectuur. Hetzelfde geldt trouwens m.i. ook wel voor de omgeving van Haarlem. Ik zal gaarne daartoe met mijn zoon naar Wassenaar komen. De heer Ahrend was wederom zoo vriendelijk zijn auto beschikbaar te stellen. Het is mijn plan omstreeks halftien u te komen afhalen om dan Wassenaar en omgeving te doorkruisen en zoo mogelijk, als u daar wat voor gevoelt, in den namiddag op de terugreis de omgeving van Haarlem.¹²⁹

Van der Kolk woonde in Bussum en kende het Gooi goed, maar Wattjes en hij waren onbekend in Wassenaar. Wellicht zou de Wassenaarse architect A. Bontenbal, auteur van het in 1929 bij Kosmos verschenen plaatwerk *Landelijke bouwkunst*, willen laten weten in welke lanen de belangrijkste villa-architectuur te vinden was. Daartoe was Bontenbal gaarne bereid, en meer dan dat, hij zou meegaan als gids.¹³⁰ Het zoeken naar nieuwe en interessante architectuur was een continu proces. Wattjes vond twee villa's in Den Haag de moeite waard, waaronder Huize Windekind aan de Nieuwe Parklaan. 'Zoudt gij aan de bewoners namens

¹²⁵ Brief 18-03-1932: Van der Kolk aan Wattjes

¹²⁶ Brief 27-03-1928: Van der Kolk aan Wattjes.

¹²⁷ Brief 28-01-1928: Van der Kolk aan Wattjes.

¹²⁸ J.G. Wattjes, *Practische wijsbegeerte*. Delft, Meinema, 1924, pp. 48-67.

¹²⁹ Brief 04-05-1929: Van der Kolk aan Wattjes. Genoemde zoon is Van der Kolks oudste zoon Jacob die op de HBS zat en pinkstervakantie had. Het geplande uitje vond plaats op dinsdag 21 mei.

¹³⁰ Brief 16-05-1929: Van der Kolk aan Bontenbal. *Het moderne landhuis in Nederland* van J.H.W. Leliman was in 1916 verschenen bij Martinus Nijhoff in Den Haag.

mij kunnen vragen wie de architect is?', vroeg hij Van der Kolk.¹³¹ Vandaag staat dit in 1928 opgeleverde woonhuis Windekind, dat werd gebouwd in opdracht van François van 't Sant, de adjudant van Wilhelmina, bekend als een van de meest markante gebouwen van D. Roosenburg. Wattjes zou uiteindelijk niet dit project van Roosenburg voor het boek selecteren, maar wel twee andere villa's in Den Haag.¹³²

Het werk aan het boek bestond vooral uit de selectie van de op te nemen gebouwen, het verwerven van foto's en het laten maken van tekeningen. De inleidende tekst, opnieuw in vier talen, is met twee bladzijden bijzonder beknopt. Dat vond Wattjes zelf ook, en hij was er bovendien niet tevreden mee:

Hoewel deze tekst mij niet geheel bevredigt, meen ik toch deze maar te moeten inzenden. Het is mij althans gelukt, niet in herhaling te vallen en niet te zwaar te zijn, maar ik vind de tekst wel wat weinig veelzeggend. Het komt mij echter voor, dat de tekst voor het boek niet van veel belang is. Het lijkt mij wel gewenscht, zoowel typografisch alsook om enkele ouderen niet geheel te negeren, weer kleine prentjes tusschen de tekst te zetten. Hiervoor zou kunnen dienen de door Schorteldoek opgenomen foto van een landhuis van De Bazel te Bussum, verder het afgebroken Parckwijk van Berlage, geschikt te reproduceeren uit Leliman Het Mod Landhuis in Nedrl eerste uitgaaf pag 4; het landhuis van Hanrath voorkomend in zelfde boek blz 120 en het landhuis van de Klerk in Hilversum voorkomend in NNB.¹³³

De vier kleine afbeeldingen zouden, precies zoals Wattjes het wilde, worden opgenomen in de tekst. Dat de in 1923 op 39-jarige leeftijd overleden De Klerk tot de oudjes werd gerekend, is op z'n minst curieus te noemen.

Moderne architectuuropvattingen dringen het eerst en het sterkst door bij villa's en landhuizen, schrijft Wattjes in zijn inleiding. Het bouwprogramma van de twintigste-eeuwse villa wijkt principieel af van de zeventiende- en achttiende-eeuwse buitenverblijven. Deze laatste waren bestemd voor zeer welgestelde bewoners, moesten statig en voornaam zijn en domineren in het landschap. De moderne villa daarentegen moest volgens Wattjes vriendelijk zijn en zich aanpassen aan het bestaande landschap. Dat gold niet voor villa's die aansluiten op de internationale stroming 'dikwijls met den naam "nieuwe zakelijkheid" aangeduid', waarbij men het gebouw als sterk sprekend accent in het landschap door contrastwerking juist op de voorgrond plaatst.

Moderne kerken in Europa en Amerika

Het laatste internationale overzicht dat Wattjes zou samenstellen, verscheen in 1931 en had betrekking op de moderne kerkbouw. Opnieuw overlegden Wattjes en Van der Kolk welke gebouwen op te nemen. In het Engelse weekblad *The Graphic* was Van der Kolk reproducties van kerken van 'Prof. Boom'¹³⁴ tegengekomen, en hij informeerde Wattjes dat in het bijschrift werd medegedeeld dat dergelijke moderne kerken niet tot Duitsland beperkt zouden blijven, maar spoedig ook in Engeland zouden ontstaan: 'De Bisschop van Liverpool heeft namelijk aan den architect Edw. Lutijens opgedragen een nieuwe R.K.Kathedraal voor Liverpool te ontwerpen in uitgesproken twintigsten eeuwschen geest. Misschien verdient het aanbeveling in dit geval zoo mogelijk het project op te nemen, omdat het mij zeer interessant toeschijnt te laten zien dat ook zelfs Engeland aan moderne kerkenbouw toe is'.¹³⁵ Van der

¹³¹ brief 17-09-1929: Wattjes aan Van der Kolk.

¹³² De twee villa's die Wattjes afbeeldde zijn in de vergetelheid geraakt, woonhuis Windekind daarentegen niet. Zie voor woonhuis Windekind Groenendijk/Vollaard 2006, p. 406.

¹³³ Brief 05-05-1931: Wattjes aan Kosmos.

¹³⁴ Het betreft naar alle waarschijnlijkheid de Duitse architect en kerkenbouwer Dominikus Böhm (1880-1955).

¹³⁵ Brief 07-10-1929: Van der Kolk aan Wattjes.

Kolk deelde voorts de mening van Wattjes dat belangrijke moderne kerken in Frankrijk niet gemist mochten worden:

De laatsten tijd is Frankrijk het land, dat de meeste ex. van onze architectuur-boeken afneemt. Zou Frankrijk in 'Kerken' slechts vertegenwoordigd zijn door Perret, dan zou dat bij de Fransche architecten, naar ik vrees, niet veel vertrouwen geven in de keuze der overige landen. [...] Dezer dagen trok in de Telegraaf een foto van een moderne kerk te Douaumont mijn aandacht. Het komt mij voor dat deze kerk alle aandacht verdient. Misschien kunt u vaststellen wie de architect is? Het krantenknipsel sluit ik hierbij in.¹³⁶

In de inleiding herhaalde Wattjes zijn uitgangspunt, zoals dat voor al zijn boeken gold, namelijk dat alleen 'het resultaat van ernstig streven' is opgenomen, maar dat hij de richting waarin dat streven zich bewoog niet aan zijn kritiek had gemeten, kortom, men behoorde te weten, wat er zich op het gebied van de kerkelijke architectuur afspeelde.

Voor het ontwerp van band en omslag werd dit keer de architect B.T. Boeyinga gevraagd. Wellicht speelde daarbij een rol dat Boeyinga, zoon van een gereformeerde predikant, in 1926 met de gereformeerde kerk aan de Kloppersingel in Haarlem zijn belangrijkste werk had afgeleverd. Boeyinga had echter geen tijd, en hij stelde zijn collega Jac. Ph. Wormser voor. Probleem echter was dat Wormser niet was uitgenodigd werk in te zenden, noch voor *Moderne Nederlandsche villa's*, noch het boek over kerken. 'Is Wormser geschikt als bandontwerper', vroeg Van der Kolk zich af.¹³⁷ Wattjes vond van wel, hoezeer hij het ook betreunde dat Boeyinga geen tijd had.¹³⁸ Ook Wormser zou in verband met ziekte – hij was overspannen – afzien van de opdracht.¹³⁹ Opnieuw werd daarna, en met succes, een beroep gedaan op Wiersma. Voor *Moderne kerken*, dat in 1931 verscheen in een oplage van 1500 exemplaren, zou Wattjes een honorarium ontvangen van € 625.¹⁴⁰

Het eigen huis

Behalve Wattjes stelden ook J.P. Fokker, Paul Bromberg, F. Hausbrand en J.J. Vriend boeken samen over het vrijstaande woonhuis, waaronder ook te verstaan de zogenaamde 'twee-onder-een-kapwoningen'. Voor een deel over landhuizen in de nieuwe reeks *Moderne schoonheid* had Van der Kolk architect Herman van der Kloot Meyburg gevraagd, maar deze had geen tijd. Daarop wendde Van der Kolk zich tot de Wassenaarse architect Fokker, met wie hij vanaf 1929 had gecorrespondeerd over een nieuw door Kosmos uit te geven periodiek gewijd aan huis en hof, waarvan Fokker de beoogde redacteur was.¹⁴¹ Door verschillende omstandigheden – ongetwijfeld vooral van financiële aard – ging het tijdschrift niet door, maar Van der Kolk vertrouwde het boek over landhuizen graag aan Fokker toe. Voor het voorgenomen deel over tuinen in dezelfde reeks achtte hij Fokker ook zeer geschikt.¹⁴²

Uiteindelijk zou Fokker beide delen voor zijn rekening zou nemen.

Als omslagillustratie, een opgeplakte foto, stelde Fokker een huis in Wassenaar voor van F.A. Eschauzier, en niet een huis van hemzelf. Dit leek hem beter om er het 'reclame-voor-my-karakter' aan te ontnemen.¹⁴³ Van der Kolk vond het huis van Eschauzier niet uitgesproken modern:

¹³⁶ Brief 05-03-1930: Van der Kolk aan Wattjes. De kerk in Douaumont van de architecten L. Azema, M. Edrei en J. Hardy zou Wattjes opnemen in het boek.

¹³⁷ Brief 27-12-1929: Van der Kolk aan Wattjes. Wormser had zich al verdienstelijk gemaakt met het ontwerp voor de band van Dr. A. Kuijper, *De Engelen Gods*. Amsterdam/Pretoria, Höveke & Wormser, 1902.

¹³⁸ Brief 30-12-1929: Wattjes aan Van der Kolk.

¹³⁹ Brief 07-01-1930: Van der Kolk aan Wattjes.

¹⁴⁰ Brief 31-12-1930: Van der Kolk aan Wattjes.

¹⁴¹ Brief 23-04-1930: Fokker aan Kosmos.

¹⁴² Brief 03-07-1930: Van der Kolk aan Fokker.

¹⁴³ Brief 11-09-1930: Fokker aan Van der Kolk.

Op het omslag van *Het Interieur* hebben wij opzettelijk een type gekozen, dat het midden houdt tusschen de zeer moderne en de meer romantische richting. Dit lijkt mij ook wel gewenscht voor 'Het eigen Huis'. Als zoodanig lijkt mij het type minder gelukkig; persoonlijk zou ik de voorkeur geven aan typen als b.v. van Hausbrand of Mertens, doch ik laat de keuze gaarne aan u over.¹⁴⁴

Uiteindelijk werd gekozen voor een villa van architect A.P. Smits in Hilversum.

De productie liep aanzienlijke vertraging op door Anton Kurvers, de ontwerper van de serie. Van der Kolk schreef aan Fokker: 'Al zullen wij, als straks het boekje verschijnt, over het typografische aspect ongetwijfeld zeer tevreden zijn, had ik vooruit geweten hoeveel geld en tijd deze verzorging thans kost, dan zou ik er nimmer aan zijn begonnen'.¹⁴⁵ De verkoopprijs werd verhoogd van f 3,90 tot f 4,90, maar zelfs dat was niet voldoende om de meerkosten te dekken.¹⁴⁶

In zijn voorrede schreef Fokker dat zijn 'boekje' over woonhuisbouw meer wilde zijn dan een prentenboek: 'Boeken met plaatjes van de uiterlijke kant der architectuur zijn er reeds te over'. Daarmee doelde hij ongetwijfeld op de vele overzichtswerken van Wattjes. Hij vervolgde: 'Het alleen maar weergeven van aardige foto's brengt het publiek echter niet tot het ware begrip omtrent de woonhuisbouw en versterkt slechts de meening, dat de taak der architecten alleen maar zou bestaan in de uiterlijke verzorging van het huis'. Wat opvalt, is dat van het werk van de dertig geselecteerde architecten alleen foto's van het exterieur zijn opgenomen, met bij elke woning een kleine plattegrond, precies zoals Wattjes in zijn boeken placht te doen. Het discutabele excuus dat Fokker daarvoor aanvoert is dat in een ander deel van de serie het interieur al werd behandeld.

Ondanks de kritiek in de pers op de pretentieuze vormgeving, waarmee Fokker het eens was, werd in 1932 een deel in de reeks bekroond als een van de vijftig best verzorgde boeken, en ook het publiek en de door Van der Kolk bezochte architectuurboekhandels in Parijs waren enthousiast.¹⁴⁷ Een tweede druk volgde dan ook snel in 1933. Slechts één foto, van een landhuis van Jan Rebel, werd vervangen door een andere van hetzelfde landhuis.

Na de oorlog volgde in 1951 een derde, gewijzigde druk. Lieten de eerste twee drukken het werk van dertig architecten zien, in de derde druk waren dat er veertig geworden. Tien architecten maakten plaats voor een twintigtal nieuwe. Vriend was in een artikel in *De Groene Amsterdammer* kritisch over het boek, het gaf volgens hem niets nieuws en de naoorlogse landhuizen werden node gemist.¹⁴⁸ De boekverzorging was dit keer in handen van Albert Klijn, en nu was Fokker wel enthousiast over de vormgeving: 'Ik ben er vooral mee ingenomen, dat de uiterlijke verschijning veel ingetogener is dan die van de eerste drukken'.¹⁴⁹ Opnieuw werd het boek bekroond als een van de vijftig best verzorgde boeken van dat jaar.

Kleine landhuizen in Holland

In november 1936 bezocht Van der Kolk de architect J.H. Plantenga, directeur van de Academie van Beeldende Kunsten in Den Haag. Hij had hem een voorstel gedaan om een boekje over kleine villa's en landhuizen samen te stellen, maar Plantenga's gezondheid liet dat niet toe. Samen bespraken ze wie in zijn plaats voor het boekje kon worden uitgenodigd. Drie namen passeerden de revue: ir. A.M. de Rouville de Meux, Wim Brusse en ir. H. Buys. Architect De Rouville de Meux kwam niet in aanmerking, omdat hij zeer vijandig stond

¹⁴⁴ Brief 15-09-1930: Van der Kolk aan Fokker.

¹⁴⁵ Brief 01-06-1931: Van der Kolk aan Fokker.

¹⁴⁶ Brief 26-06-1931: Van der Kolk aan Fokker.

¹⁴⁷ Brief 14-12-1931: Van der Kolk aan Fokker.

¹⁴⁸ Verslag bespreking 23-04-1952: Van der Kolk met Vriend.

¹⁴⁹ Brief 23-06-1951: Fokker aan Van der Kolk.

tegenover de ‘zakelijkheid’. Dat maakte hem volgens Van der Kolk minder geschikt voor het boekje, waarin ook deze richting aandacht verdiende. Zijn opvolger als docent aan de Academie, Wim Brusse, was daarentegen weer een te groot aanhanger van de ‘zakelijkheid’, en bovendien de zoon van uitgever Jo Brusse, één van de twee broers van concurrent W.L. & J. Brusse uit Rotterdam. Bleef over ir. H. Buys, met wie Plantenga het nieuwe gebouw voor de Academie had ontworpen, dat in 1937 zou worden opgeleverd. Buys was volgens Plantenga niet al te zeer uitsluitend ‘zakelijk’ georiënteerd; hij had kortgeleden nog een landhuisje in baksteen gebouwd.¹⁵⁰

Toen vervolgens ook Buys afviel als auteur, leek de architect Franticek Hausbrand een goede kandidaat. Diens werk sprak Van der Kolk aan, want hij had al in 1930 aan J.P. Fokker, auteur van *Het eigen huis*, voorgesteld een fotootje van werk van Hausbrand als omslagillustratie te gebruiken.¹⁵¹ Daarbij maakte Hausbrand deel uit van de redactie van *Bouwkundig weekblad Architectura* en was hij volgens Van der Kolk modern zakelijk georiënteerd, zonder dat dit waardering voor het goede werk van architecten met een andere opvatting, zoals Eschauzier of Wouda, in de weg stond.¹⁵² Uitgangspunt was een boek over kleine villa’s en landhuizen waarvan de bouwsom tussen de vijf- en vijftienduizend gulden lag. Volgens Hausbrand zou het niet gemakkelijk zijn goed werk te krijgen dat niet al vaak in de ontelbare vaktijdschriften en boeken over architectuur was gepubliceerd. Daarom had hij de ondergrens naar beneden bijgesteld tot f 3000. Het was hem gebleken dat ook voor dat bedrag aardige huisjes door architecten waren gebouwd.¹⁵³

In het boek onderscheidde Hausbrand acht prijsklassen: van A) beneden f 3.000 tot H) hoger dan f 15.000. De prijsklasse werd telkens achter de projectbeschrijving vermeld.

In zijn inleiding wees Hausbrand op de invloed van het moderne verkeer. Woonde men vroeger bij het werk, trein en auto maakten het mogelijk verder van dat werk vandaan te wonen. Na gedane arbeid verliet men de stad, om buiten van de vrije tijd te genieten. Er werden op voor de landbouwer onbruikbare grond landhuizen gebouwd door vooral zakenlieden, intellectuelen en kunstenaars. Er werd gebouwd zowel volgens romantische als zakelijke principes, maar dit was voor Hausbrand van weinig belang; voor hem was vooral bepalend of het huis karakter had. Terwijl een verwoed gevecht werd geleverd tussen aanhangers van beide opvattingen, lachte de z.g. ‘eigenbouwer’ in zijn vuistje, aldus Hausbrand; hij immers strooide kwistig zijn karakterloze producten uit over het land, en over afzet bij het publiek had hij niet te klagen. Het was dan ook een van de doelstellingen van dit boek om aan te tonen, dat ook voor een klein landhuis de hulp van een kundig architect kon worden ingeroepen, zonder dat de bouwkosten onevenredig hoefden op te lopen.

Voor het ontwerp van band en omslag vroeg Van der Kolk Karel Hoekendijk. *Bouwbedrijven openbare werken* schreef dat het handig was dat bij de foto’s van de gebouwen de plattegronden op dezelfde schaal van 1:250 waren afgedrukt. Een andere handige nieuwigheid was de korte beschrijvende tekst bij ieder werk.¹⁵⁴ In 1940 vatte Van der Kolk het plan op voor een nieuw boek over landhuizen en benaderde daarvoor de architect H.T. Zwiers, die twee jaar eerder hoogleraar was geworden in Delft. Zonder resultaat, zoals later in dit hoofdstuk zal blijken.

Na-oorlogse kleine landhuizen in Nederland

Zoals hiervoor aangehaald, was J.J. Vriend in een artikel in *De Groene Amsterdammer* kritisch over de derde druk, uit 1951, van *Het eigen huis* van J.P. Fokker. Het gaf volgens

¹⁵⁰ Verslag bespreking 05-11-1936: Van der Kolk met Plantenga.

¹⁵¹ Brief 15-09-1930: Van der Kolk aan Fokker.

¹⁵² Verslag bespreking 14-12-1936: Van der Kolk met Hausbrand.

¹⁵³ Brief 05-11-1937: Hausbrand aan Van der Kolk.

¹⁵⁴ *Bouwbedrijven Openbare Werken*, 16 (1939), no. 20, p. 276.

hem niets nieuws, en de naoorlogse landhuizen werden node gemist.¹⁵⁵ Dan moest Vriend het zelf maar eens laten zien, moet Van der Kolk gedacht hebben, en hij vroeg hem een tweede boek over kleine landhuizen in Nederland samen te stellen. Daaraan had Vriend na een behoorlijke bedenktijd tenslotte voldaan. ‘Het boek van Ir Fokker’, vervolgde hij, ‘gaat vrij diep in op de vele vraagstukken die bij het bouwen van een huis te pas komen en daar is eigenlijk weinig of niets aan toe te voegen. Maar misschien laat het hier gebodene andere facetten zien van het “kleine landhuis” dat werkelijk binnen de financiële draagkracht valt van particulieren’. Welke facetten dat dan waren, lichtte hij niet toe, waarmee zijn kritiek op het boek van Fokker enigszins gratuit wordt.

Van der Kolk wilde in het project ook landhuizen betrekken uit België, waar de laatste tijd zeer vele grote en kleine landhuizen werden gebouwd.¹⁵⁶ Vriend echter was sceptisch over de kwaliteit ervan, waarop Van der Kolk toezegde bij gelegenheid eens zijn licht op te steken in België omtrent eventuele architectenverenigingen waarmee contact gezocht zou kunnen worden. Ook beloofde hij, als hij door het Belgische landschap reed, met bijzondere aandacht naar kleine landhuizen te zullen kijken.¹⁵⁷ Van der Kolk hield woord, en hij bezocht in Brussel architect Willy Vandermeeren, administrateur van het tijdschrift *Architecture*. Deze zegde toe een lijst te maken van Belgische architecten met interessant werk.¹⁵⁸ Helpen zou het allemaal niet. In hetzelfde voorwoord schreef Vriend:

Er werd o.a. een drie-daagse tocht naar Brussel en omgeving voor gemaakt; diverse besprekingen werden gehouden en correspondenties gevoerd met leidende figuren van de moderne Belgische architectenwereld. Enthousiaste toezeggingen en beloften hebben echter niet kunnen verhinderen dat deze pogingen tenslotte opgegeven moesten worden door een volstrekt gebrek aan praktische medewerking. Daar wij de overtuiging hebben dat België op dit punt zeer goed vertegenwoordigd zou kunnen zijn, betreuren we deze gang van zaken ten zeerste.

Wie niet beter wist, zou denken dat Vriend zelf al deze moeite had gedaan, waarmee hij Van der Kolk beslist te kort deed. Ook zijn opmerking dat België zeer goed vertegenwoordigd zou kunnen zijn, was kennelijk ingegeven door Van der Kolk.

Er werd werk opgenomen van 28 architecten(combinationen).¹⁵⁹ J.W.C. Boks en H. Salomonson waren met elk drie huizen het best vertegenwoordigd. Van Vriend zelf is een woonhuis in Bergen N.H. afgebeeld. De vormgeving was, evenals de derde druk van *Het eigen huis* van Fokker, verzorgd door Albert Klijn, die voor de tweede druk een nieuw stofomslag zou ontwerpen. Fotografen werden in de eerste druk van het boek niet genoemd. Dat was tegen het zere been van de bij de GKf aangesloten fotografen, die bij monde van fotograaf Jaap d’Oliveira felle kritiek uitten op het onvermeld laten van de naam van de fotografen en het schenden van hun copyright. Deze kwestie komt nog uitgebreid aan de orde in het hoofdstuk over fotografie. Het leidde er in ieder geval toe dat in de tweede druk, van 1954, de namen van de fotografen wel werden genoemd.

Een belangrijke concurrent op het gebied van publicaties over villa’s en landhuizen was uitgeverij Van Holkema & Warendorf, die met drie boeken van architect Jan Henselmans

¹⁵⁵ Verslag bespreking 23-04-1952: Van der Kolk met Vriend.

¹⁵⁶ Brief 18-10-1952: Van der Kolk aan Vriend.

¹⁵⁷ Verslag bespreking 27-10-1952: Van der Kolk met Vriend

¹⁵⁸ Brief 07-05-1953: Van der Kolk aan Vriend.

¹⁵⁹ J. Abma, A. Bodon, J.W.C. Boks, J. Brouwer, G. Bruins en A. van der Zoo de Jong, E.C. Falkenburg, H. Geels en W. Vos, P.R. Goldschmidt en F.U. Verbruggen, H.P.C. Haan, W. Hamsdorff, G.H.M. Holt en B. Bijvoet, F.C. ten Houte de Lange, H.B. Koldewijn, H. Mastenbroek en J.H. de Herder, J.W.H.C. Pot en J.F. Pot-Keegstra, G. Rietveld, J. Rietveld, H. Salomonson, C.W. Schaling, P.C. van Uchelen, R.W.J. Veersema en M. Gout, F. van der Vegt, W.A.M. van der Ven, F.W. de Vlaming, J.J. Vriend, L.H.P. Waterman, J. Wiedijk.

goede zaken deed.¹⁶⁰ Van der Kolk had zich geërgerd aan Henselmans' bespreking van het boek van Vriend in *Vakblad voor de bouwbedrijven*, een uitgave van C. Misset in Doetinchem. Hij schreef aan hoofdredacteur F. van Slooten: 'Dat deze bespreking is toevertrouwd aan een auteur van een boek over hetzelfde onderwerp heeft ons in hoge mate bevreemd. Mede op grond van de tegenwerking die de heer Henselmans bij de samenstelling van zijn boek over landhuisbouw heeft ondervonden van de B.N.A. kan verwacht worden, dat de heer H. maar al te graag van de hem geboden gelegenheid gebruik – om niet te zeggen misbruik – zou maken onaangename woorden te wijden aan zowel het boek van de heer Vriend, als aan de B.N.A.'¹⁶¹

Van Slooten neemt het in zijn antwoord op voor Henselmans, die niet alleen als deskundig mocht worden beschouwd, maar die hij bovendien kende als iemand die altijd zijn best deed zo eerlijk en objectief mogelijk tegenover de feiten te staan:

Dat de heer Henselmans een boek over hetzelfde onderwerp heeft geschreven, doet niet ter zake. Al onze medewerkers hebben een of meerdere boeken op hun naam staan en wanneer ik daarmee rekening moest houden, zou ik nimmer een boek van een deskundige uit de staf van medewerkers ter recensie kunnen geven. (...) Voorts moet u personen van verenigingen onderscheiden. Het is het goed recht van de heer Vriend om de B.N.A. te propageren, maar als u ons *Vakblad* regelmatig zoudt lezen, zoudt u tot de ontdekking komen, dat wij het in geen enkel opzicht met de methoden van de B.N.A. eens zijn en daarin staan wij niet alleen.¹⁶²

Een tweede druk van *Na-oorlogse kleine landhuizen in Nederland* verscheen in 1956, met een nieuw omslag. De tekst was niet gewijzigd, schreef Vriend in het voorwoord, alleen in de afbeeldingen waren 'ter wille van een grotere eenheid in karakter' wijzigingen en aanvullingen tot stand gebracht, wat volgens Vriend niet inhield dat verschillende voorbeelden uit de eerste druk, om een uitgesproken romantisch karakter of anderszins, onaanvaardbaar zouden zijn geworden.¹⁶³

Ten behoeve van financiële steun voor een Engelse editie had Van der Kolk zich met succes gewend tot het Ministerie van Buitenlandse Zaken. Dat stelde een bedrag van f 4000 beschikbaar voor het maken van propaganda voor de Nederlandse naoorlogse architectuur in het buitenland. Voor dat bedrag, schreef Van der Kolk, kon hij een verkorte uitgave leveren van Vriends boek in drie varianten: 64 pagina's, oplage 1000 exemplaren; 48 pagina's, oplage 1500 exemplaren; of 32 pagina's, oplage 2000 exemplaren. Hij ging er daarbij van uit dat de publicatie kosteloos verspreid zou worden en niet in de handel werd gebracht.¹⁶⁴ Het ministerie koos voor de derde variant.¹⁶⁵ De Engelse editie verscheen in datzelfde jaar bij Kosmos onder de titel *Modern Country Houses in the Netherlands*, uitgevoerd in een met papier omplakte band. De sterk ingekorte selectie toonde het werk van nog slechts veertien architecten, de crème de la crème van de Nederlandse architectuur, op een na allen lid van de BNA.¹⁶⁶ Ontwerpen met een uitgesproken romantisch karakter ontbraken geheel. Nederland werd in het buitenland gepresenteerd als modern.

¹⁶⁰ *De architectuur van het moderne landhuis* (1954; 2e dr. 1955; 3e dr. ca. 1957); *Landhuizen en bungalows* (1956; 2e dr. 1957); *Villa's en buitenhuizen* (1965).

¹⁶¹ Brief 09-10-1954: Van der Kolk aan Van Slooten. De bespreking was verschenen in het nummer van 28 september 1954. Op welke manier de BNA Henselmans tegenwerkte, is niet duidelijk.

¹⁶² Brief 14-10-1954: Van Slooten aan Van der Kolk.

¹⁶³ Dat betekende concreet dat de architecten W. Hamdorff, P.C. van Uchelen en F. van der Vegt waren vervangen door F.L.P. Dewald, Nielsen & Spruit, H.C.P. Nuyten en Romke de Vries.

¹⁶⁴ Brief 19-04-1955: Van der Kolk aan P.E. Nijhuys, p/a Ministerie van Buitenlandse Zaken.

¹⁶⁵ Brief 16-06-1955: Van der Kolk aan Ministerie van Buitenlandse Zaken, Afdeling Voorlichting Buitenland.

¹⁶⁶ A. Bodon, J.W.C. Boks, G. Bruins en A. v.d. Zoo de Jong, F.L.P. Dewald, E.C. Falkenburg, H.P.C. Haan, G.H.M. Holt en B. Bijvoet, H.B. Koldewijn, H. Mastenbroek en J.H. de Herder, Chr. Nielsen en J.H.Chr. Spruit,

Over Vriend zou Van der Kolk, niet van opportunisme ontbloot, in 1953 aan Ep Simons, auteur van het boekje *Practische en aesthetische woninginrichting* schrijven:

De heer Vriend publiceert veel, hij is o.a. redacteur van de Groene Amsterdammer. Hij neemt op het gebied van de architectuur een zeer modern standpunt in, en is aan zijn naam verplicht alleen dat goed te vinden, dat in de ogen van de moderne architecten genade vindt. Natuurlijk weten u en ik evengoed als de heer Vriend, dat het werkelijk moderne interieur door een kunstzinnige architect ontworpen, een eigen schoonheid bezit en geen versiering behoeft, maar dat gaat alleen op voor een zeer kleine groep bevoorrechten, die zich door een eersteklas architect een huis naar eigen smaak kunnen laten bouwen. Het door u geschreven boek heeft een geheel ander doel en wendt zich tot de grote massa. Gelukkig maar, want nu heeft uw boek een groot publiek en is de afzet daarmee in overeenstemming. Zou het boek beantwoorden aan de eisen van de heer Vriend, dan zouden de verkoopmogelijkheden zeer beperkt zijn.¹⁶⁷

Zweminrichtingen

Al in 1923 had Van der Kolk aan architect Jan Wils voorgesteld een boek samen te stellen over de bouw en inrichting van open- en overdekte bad- en zweminrichtingen.¹⁶⁸ Er was zelfs al sprake van een omslag, dat uitgevoerd zou moeten worden in foto-montage met een foto van een zeer moderne zweminrichting. Maar als alle boekprojecten met Jan Wils als auteur, zou ook dit idee niet tot uitvoering komen, zoals hieronder besproken bij de niet-gerealiseerde uitgaven onder de titel 'De vruchteloze contacten met Jan Wils'.

Twintig jaar later kwam Van der Kolk in contact met Pieter Spaander. Deze was in 1941 in Amsterdam gepromoveerd op het proefschrift *Zwemwater in Nederland. Een studie betreffende de gesteldheid van het water van de overdekte en een aantal onoverdekte zweminrichtingen*. Dat leidde in 1944 tot de uitgave *Zweminrichtingen. Hygiënische wenken voor bouw en exploitatie*. Sinds 1942 was er een vergunning nodig voor het stichten en exploiteren van zweminrichtingen, en de belangstelling voor de daaraan gestelde eisen was sterk toegenomen. Daarin voorzag het boek van Spaander.

Raadhuizen

'Toen de in Parijs gevestigde, internationaal befaamde "artiste-photographe" Arielli, in opdracht van een Zwitserse uitgever door ons land trok voor het maken van foto's voor zijn in 1958 verschenen fotoboek *Pays-Bas*'¹⁶⁹, schreef Jan Mens in het voorwoord van het in 1960 verschenen boek *Oude raadhuisen in Nederland*, 'was hij verrast door de unieke oude raadhuisen, die hij in vele steden en dorpen aantrof. Hij kwam zó onder de indruk van deze schat aan bouwkunstige schoonheid, dat hij niet rustte eer hij zijn enthousiasme op een uitgever had weten over te dragen. Toevallig op mijn uitgever, die niet alleen grote waardering heeft voor onze oude zowel als nieuwe architectuur, maar bovendien een diepe bewondering heeft voor Arielli's talent'.

Jan Mens, die reeds eerder blijkt had gegeven van zijn bijzondere historische belangstelling, wist op boeiende wijze de geschiedenis te vertellen van de wederwaardigheden van deze raadhuisen. Medewerking aan het boek verleende de jonge kunsthistoricus C.J.A.C. (Kees) Peeters, de latere hoogleraar architectuurgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Hij was op dat moment nog verbonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en

G. Rietveld, F.W. de Vlaming, Romke de Vries en L.H.P. Waterman. Alleen Koldewijn was geen lid van de BNA.

¹⁶⁷ Brief 08-12-1953: Van der Kolk aan Simons.

¹⁶⁸ Brief 08-09-1932: Van der Kolk aan Wils.

¹⁶⁹ Arielli, *Pays-Bas*. [Collection des Ides photographiques; 22]. Neuchâtel, Éditions Ides et Calendes, 1958.

adviseerde over de in het boek op te nemen raadhuizen, waarbij hij tevens Jan Mens van de nodige historische gegevens voorzag.

Monumentenzorg

In 1918 was bij Koninklijk Besluit de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg ingesteld. In mei 1943 kwam de commissie bij elkaar om terug te blikken op de voorbije vijftientig jaar. Veel reden voor een viering van dit heuglijke feit was er niet, want door de oorlog waren tal van monumenten verwoest. Een van de oudste leden was W. Martin, directeur van het Mauritshuis en buitengewoon hoogleraar in de kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit in Leiden.¹⁷⁰ Hij verraste het bestuur met een uitgewerkt schema voor een in omvang bescheiden gedenkboek, aan de uitgave waarvan het bestuur ten volle zijn medewerking verleende. Dit boek zou na de zomer van 1945 bij Kosmos verschijnen onder de titel *Herleefde schoonheid. 25 jaar monumentenzorg in Nederland, 1918–10 mei 1943*. In het voorbericht dankten voorzitter J.A.G. van der Steur en secretaris J. Kalf namens het bestuur van de Rijkscommissie de uitgever voor de goede verzorging en het onbekrompen illustreren van de tekst. De afbeeldingen lieten links en rechts naast elkaar steeds de situatie voor en na restauratie zien in de categorieën bouwwerken en stedschoon, beeldhouwwerk, muur- en gewelfschilderingen, glas in lood, olieverfschilderijen en tapisserieën. Een van de opmerkelijkste restauraties was die van Michel de Klerk van de toren van de Hervormde Kerk in IJsselstein.

Landelijke bouwkunst voor de eigenbouwer

Door bemiddeling van M.A. Rotteveel, directeur van de firma Ahrend in Den Haag, ontving Van der Kolk in 1928 een voorstel voor een uitgave over kleine woon- en landhuizen van de al genoemde Wassenaarse architect A. Bontenbal.¹⁷¹ Van der Kolk was geïnteresseerd en het voorstel werd uitgewerkt tot een groot formaat portefeuille met losse bladen die zou verschijnen onder de titel *Landelijke bouwkunst*. Het eerste deel, dat in 1929 verscheen, bevatte 25 ontwerpen van Bontenbal voor kleine landhuizen en andere eengezinswoningen op 32 losse bladen met perspectief-, gevel- en detailtekeningen, plattegronden en doorsneden. In het voorwoord schreef de architect Herm. van der Kloot Meijburg dat het een karakteristieke eigenschap van ons volk is dat iedereen graag een eigen huis bewoont, zoveel mogelijk onafhankelijk van de bureu. In dat streven schuilde echter het gevaar dat om kosten te besparen gebouwd werd zonder ‘behoorlijke architectonische verzorging en toezicht’. Bontenbals ontwerpen konden er zeker toe bijdragen de ontwikkeling der bouwkunst te bevorderen. Ze waren niet bedoeld om klakkeloos nagebootst te worden, omdat iedere opgave haar eigen eisen stelt, maar als waardevolle aanwijzingen, vooral voor hen die van dit schijnbaar zo eenvoudige onderwerp nog geen voldoende studie hebben gemaakt. Het laat zich raden dat de ontwerpen, die gedetailleerd waren uitgewerkt, wel degelijk gekopieerd werden door particulieren en eigenbouwers. En daarop richtte zich dan ook de kritiek in de vakbladen. In het *Bouwkundig weekblad Architectura* schreef A.J. van der Steur naar aanleiding van de gedetailleerde uitwerking: ‘Makkelijk, niet? Jan de bouwer heeft het nu maar voor het uitzoeken’. Ondanks de ongetwijfeld allerbeste bedoelingen van de auteur vroeg hij zich af of Bontenbal zich bewust was van wat hij met zijn plaatwerk wilde bewerkstelligen. Zijn collega-architecten een dienst bewijzen? Voorbeelden geven? Aan wie? Aan studerenden? Niet dus. Het boek was een bron van inspiratie voor de gretig grasduinende beunhazen, die op die manier misschien weer eens een kans zagen een paar van hun plannetjes goedgekeurd te krijgen door die vervelende schoonheidscommissies. ‘Wie wordt er

¹⁷⁰ Zie voor Martin: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/martin>.

¹⁷¹ Brief 25-01-1928: Van der Kolk aan Bontenbal.

mee gediend', is de retorische vraag waarmee Van der Steur zijn kritiek eindigde, 'de bouwkunst of haar parasieten?'¹⁷²

Bontenbal was ontzet over deze kritiek, maar die was Van der Kolk nogal meegefallen. Dat het *Bouwkundig weekblad*, het orgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst en de Bond van Nederlandse Architecten, de verschijning van dergelijke publicaties principieel niet toejuichten, daaraan had hij nimmer getwijfeld. Alleen had hij gedacht dat Van der Steur door het lidmaatschap van Bontenbal van de BNA, en door het voorwoord van Van der Kloot Meijburg, hierover milder zou oordelen, zo schreef hij aan Bontenbal. Van der Kolk vond bovendien de aangevoerde bezwaren tegen de uitgave onjuist en overdreven. De recensent had blijkbaar over het hoofd gezien, dat voor het bouwen van de in de uitgave opgenomen typen landhuisjes zelden of nooit de hulp van een BNA-architect werd inroepen, zodat geen behoorlijke architect zich daardoor benadeeld hoefde te voelen. Van der Kolk geloofde dan ook niet dat de recensie de verkoop zou schaden, integendeel, het was een aanbeveling voor diegenen voor wie het werk eigenlijk bestemd was, n.l. eigenbouwers en eenvoudige bouwkundigen.¹⁷³

In een brief aan W.J.C. Eikendal, auteur van boeken over auto's, was Van der Kolk nog duidelijker: de uitgave was niet in de eerste plaats bedoeld voor leken, maar voor bouwkundigen, voor wie het handig was dat zij er een bepaald ontwerp uit konden nemen om als werktekening te gebruiken.¹⁷⁴

Het tweede deel van de uitgave verscheen een jaar later en bevatte ontwerpen voor openbare gebouwen, scholen, een raadhuis, een kerk, enz. Opnieuw benadrukte Van der Kloot Meijburg in het voorwoord dat de ontwerpen niet klakkeloos moesten worden overgenomen, maar als aansporing dienden voor gemeentebesturen in kleine plaatsen en voor besturen van verenigingen om de uitvoering van gebouwen toe te vertrouwen aan 'volkomen terzake kundigen, die behalve de praktische ook de aesthetische zijde van de opgaaf weten te behartigen'. Kon het eerste deel in *Bouwbedrijf*, het orgaan van het Nederlandsch Instituut van Architecten (NIVA), nog op waardering rekenen, in het tweede deel waren volgens recensent R.L.A. Schoemaker de ontwerpogaven niet tot een goede oplossing gebracht: in de plannen was geen organische opbouw te vinden en van monumentale ontwikkeling, zoals bijvoorbeeld bij het raadhuisje, was geen sprake.¹⁷⁵

De oplage van de eerste druk van het eerste deel was 1500 exemplaren, gevolgd door een tweede druk van 500 exemplaren. Van het tweede deel werden 1000 exemplaren opgelegd. Het eerste deel verkocht beter dan het tweede.¹⁷⁶ De verklaring hiervoor is simpel: openbare gebouwen, scholen en dergelijke grotere bouwprojecten vielen buiten het gezichtsveld van de eigenbouwer. Een gepland derde deel over boerderijen zou er niet meer komen.¹⁷⁷

In 1934 verscheen bij Ahrend een identiek plaatwerk van de hand van architect B.W.A. Goddijn onder de titel *Ontwerpen voor kleinere land- en zomerhuisjes*. Bontenbal had daar zijn verbazing over uitgesproken, waarop Van der Kolk reageerde dat hem natuurlijk de uitgave bekend was, maar prettig vond hij het niet, 'omdat zij natuurlijk remmend werkt op de verkoop van het door ons uitgegeven boek van u'.¹⁷⁸ Het ontbrak blijkbaar aan overleg tussen Kosmos en Ahrend over beider uitgeefprogramma's.

¹⁷² Nr. 6, 9 februari 1929, p. 41.

¹⁷³ Brief 13-02-1929: Van der Kolk aan Bontenbal.

¹⁷⁴ Brief 01-02-1929: Van der Kolk aan Eikendal.

¹⁷⁵ *Bouwbedrijf*, 7, nr. 11, 23 mei 1930, p. 224.

¹⁷⁶ Brief 09-03-1935: Van der Kolk aan Bontenbal. Van het eerste deel waren in 1935 1797 ex. verkocht, van het tweede deel 735 ex.

¹⁷⁷ Brief 04-04-1930: Van der Kolk aan Bontenbal.

¹⁷⁸ Brief 09-03-1935: Van der Kolk aan Bontenbal.

J.P. Mieras

J.P. Mieras was bijna veertig jaar, van 1917 tot zijn dood in 1956, directeur van de Bond van Nederlandsche Architecten (BNA) en redactielid van het orgaan van de BNA, het *Bouwkundig weekblad*. In die twee rollen was hij een sleutelfiguur voor Van der Kolk voor wat betreft zijn contacten met de geïnstitutionaliseerde architectenwereld. Mieras had een opleiding tot tekenleraar gevolgd aan de Industrieschool van de Maatschappij voor den Werkenden Stand in Amsterdam, waarna hij als bouwkundig tekenaar ging werken op het architectenbureau van B.J. Ouëndag. In 1916 werd hij assistent van professor G.N. Itz aan de afdeling Bouwkunde van de Technische Hogeschool in Delft, waar hij een jaar zou werken. Als auteur was Mieras betrokken bij twee in dit hoofdstuk besproken boeken: *Hedendaagsche architectuur in Nederland* (1937) en *Na-oorlogse bouwkunst in Nederland* (1954), beide verschenen onder auspiciën van de BNA. Daarnaast vroeg Van der Kolk Mieras regelmatig om advies. Zo had hij in 1941 het plan opgevat voor een boek over baksteenarchitectuur in Nederland vanaf 1800, over welk onderwerp in de zomer van dat jaar in Museum Boijmans in Rotterdam een tentoonstelling zou worden gehouden. Hij besprak het plan met Mieras, die het op zijn beurt ter sprake bracht in het dagelijks bestuur van de BNA. Dat juichte het plan toe, en op Van der Kolks verzoek een architect te willen aanwijzen aan wie hij de samenstelling van het boek zou kunnen opdragen, noemde het bestuur ir. Pouderoyen.¹⁷⁹ Die had het echter te druk met de wederopbouw van Rhenen, maar volgens hem zou ir. J.J.M. Vegter mogelijk geïnteresseerd zijn. Toen ook die niet beschikbaar bleek, wendde Van der Kolk zich tot de kunsthistoricus dr. E.H. ter Kuile. Ook die schreef geen tijd te hebben, ‘nog daargelaten het feit, dat ons land na 1800 geen baksteen-architectuur meer heeft gekend en het schrijven van zulk een boek volmaakte onzin zou zijn’. Opnieuw wendde Van der Kolk zich tot Mieras voor een auteur.¹⁸⁰ Het mocht allemaal niet baten. Onder de titel *Catalogus van de tentoonstelling Nederland bouwt in baksteen 1800-1940* zou Museum Boijmans zelf in 1941 een uitgave publiceren.

Toen na de dood van Mieras in 1956 het plan werd opgevat voor een bloemlezing uit diens geschriften en voor een *Liber amicorum*, lag het gezien de jarenlange uitstekende relatie voor de hand dat de BNA Kosmos als uitgever zou vragen. Beide boeken verschenen in 1958, gezet uit de letter Imprint naar aanwijzingen van Huib van Krimpen. Het bestuur schreef in het voorwoord in *Liber amicorum J.P. Mieras* bewonderend over diens kwaliteiten. Als denker en schrijver nam hij in de wereld van de architectuur een belangrijke plaats in.¹⁸¹ De bundel *Bloemlezing uit de geschriften van J.P. Mieras* bevat een chronologisch gerangschikte keuze uit de honderden artikelen die tussen 1923 en 1957 van zijn hand waren verschenen in het *Bouwkundig weekblad*.¹⁸²

3.1.3. Woninginrichting

In het veertiendaagse tijdschrift *Binnenhuis* van 1 september 1927 gaf uitgever Jacob Moorman in een uitgebreide inleiding een verantwoording voor de naamsverandering van het tijdschrift *Woninginrichting* *Ons Orgaan* in *Binnenhuis*.¹⁸³ Niet alleen de naam, inhoud en

¹⁷⁹ Brief 06-06-1941: Van der Kolk aan Ir. J.J.M. Vegter, Leeuwarden.

¹⁸⁰ Brief 27-06-1941: Van der Kolk aan Mieras.

¹⁸¹ De 19 bijdragen zijn van de hand van J.W.C. Boks, C. Wegener Sleeswijk, A. Broese van Groenou, A.J. van der Steur, J. Bronner, H.G.J. Schelling, W.M. Dudok, R. Meischke, Magda Révész-Alexander, F.R. Yerbury, I.H. van Eeghen, Willem van der Pluym, A. Evers, M.J. Granpré Molière, S. van Ravesteyn, W. van Gelderen, F.L.P. Dewald, H. de la Fontaine Verwey en J.H. van den Broek.

¹⁸² Van de 48 artikelen zijn er twee verschenen in resp. de tijdschriften *Wendingen* en *Forum* en een als inleiding in het boek *Hedendaagsche architectuur in Nederland* (1937).

¹⁸³ Jacob Moorman (1884-1969), directeur van Moorman's periodieke pers in Den Haag, was uitgever en redacteur van technisch-commerciële vakbladen als *Hout*, *Staal*, *Koeltechniek*, *Het Bouwbedrijf* en *Openbare*

uitvoering waren veranderd, maar ook het karakter. Het blad was vanaf dat moment voor een veel ruimere lezerskring bedoeld. Was het in zijn oude vorm alleen bestemd voor ‘de mannen van het vak’, nu richtte het zich ook tot het grote publiek, tot de gebruikers. ‘Welhaast iedereen brengt het grootste gedeelte van zijn leven door in zijn woning, maar nimmer heeft men zoo sterk als tegenwoordig beseft, hoe nauw levensgemak en levensgeluk samenhangen met de inrichting, de aankleding en de versiering van de woning’, schreef Moorman, en hij vervolgt: ‘Architecten, ingenieurs, kunstenaars en economen van alle landen werken samen in hun streven om het vraagstuk van “de goede woning” op te lossen, rekening houdend met de belangen van de huisvrouw bij de zoo zeer veranderde levensomstandigheden’. Technische verbeteringen en de toepassing van elektrische huishoudelijke apparaten maakten het wonen praktischer, aangenamer en efficiënter, bovendien waren de eisen met betrekking tot de hygiëne belangrijker geworden. Men kon niet meer volstaan met lukraak meubelen in een kamer te plaatsen: het inrichten van woningen was een vak op zichzelf geworden. Moormans woorden markeren het begin van de belangstelling voor het binnenhuis in Nederland. Er was behoefte aan een uitwisseling van ideeën en voorlichting. Daarvoor bood een vaktijdschrift, naar zijn oordeel, de beste gelegenheid. De Nederlandse architectuur deed het volgens Moorman al jaren bijzonder goed en getuigde van een geweldige levenskracht. Ook in het buitenland was de belangstelling voor Nederlandse architectuur groot. Deze moderne architectuur vereiste een moderne inrichting, waarmee de binnenhuisarchitectuur een volwaardige zelfstandige discipline was geworden.

Uitgever Van der Kolk had zich, zoals hierboven besproken, in de jaren twintig verdienstelijk gemaakt op het gebied van de Nederlandse architectuur. Het lag dan ook voor de hand dat hij in het verlengde daarvan zijn arbeidsterrein zou uitbreiden naar de woninginrichting. Hij begon er relatief laat mee, want de grootste concurrent, Brusse, was hem voorgedaan door in de succesvolle reeks *De toegepaste kunsten in Nederland* vijf deeltjes uit te geven over woninginrichting: *Het gezellige binnenhuis*, *Het moderne meubel*, *Behangsel en bespanningsstof*, *Het industrieel uitgevoerde meubel*, *Machinale textielkunst* en *Tapijten en gordijnen*.¹⁸⁴ C. de Lorm deed in het eerstgenoemde deeltje een poging om het begrip ‘gezelligheid’ te definiëren, en zijn door hem zelf opgeroepen vraag of onze levende kunstenaars in staat zijn dat ‘gezellige, hedendaagsche Hollandsche binnenhuis’ te scheppen, beantwoordde hij met een volmondig ja. Dit illustreerde hij vervolgens aan de hand van interieurs van H.P. Berlage, W. Penaat, C.A. Lion Cachet, en van een open haard van terra cotta met goudgeel glazuur van Willem Brouwer.¹⁸⁵ In 1930 verscheen bij Brusse nog *Moderne woninginrichting* van Jan Lauweriks. De toonzetting van dit boekje was veel zakelijker; uitgangspunten waren de economische situatie van het moderne gezin en de vereenvoudiging van de werkzaamheden van de huisvrouw: de *efficiency* van het huishouden had zijn intrede gedaan. Een en ander liet Lauweriks zien aan de hand van de ruimtebesparende samenvoegbare meubelen van respectievelijk de invloedrijke Weense architect Franz Schuster en diens Nederlandse collega Willem Penaat, en de producten van de meubelfabriek L.O.V. in Oosterbeek. Achterin het boekje had Lauweriks een lijst van adressen van grossiers en fabrikanten opgenomen, van wie het werk was afgebeeld of werd besproken in de tekst, gevolgd door een lijst van alle afbeeldingen met de omschrijving en prijs van de getoonde producten. Deze koppeling van productbeschrijving en fabrikant zou

werken. Binnenhuis (vanaf jrg. 9, nr. 18, 1 september 1927-1935) was de voortzetting van *Woninginrichting Ons Orgaan* (1919-1927) en werd later voortgezet als *Binnenhuis en buitenwereld* (1935-1940).

¹⁸⁴ C. de Lorm, *Het gezellige binnenhuis* (1923, 2^e dr. 1926), Just Havelaar, *Het moderne meubel* (1924, 2^e dr. 1928), W. Retera Wzn, *Behangsel en bespanningsstof* (1924), Arnold H. Jansen, *Het industrieel uitgevoerde meubel* (1925, 2^e dr. 1931) en Corn. van der Sluys, *Machinale textielkunst. Tapijten en gordijnen* (1925). Zie: Oldewarris 1993, pp. 77-92.

¹⁸⁵ C. de Lorm, *Het gezellige binnenhuis*. Rotterdam, Brusse, 1923, pp. 3, 4.

Van der Kolk later een belangrijk hulpmiddel bieden om zijn uitgaven te financieren, zoals verderop in dit hoofdstuk aan de orde zal komen.

Lauweriks verontschuldigde zich in zijn inleiding dat het haast overbodig leek weer een boekje over het moderne interieur te schrijven. Uit de literatuurlijst achterin valt op te maken, dat hij daarbij waarschijnlijk het oog had op de twee deeltjes *Binnenhuiskunst* die Corn. van der Sluys in 1921 had gepubliceerd bij de Maatschappij voor Goede en Goedkoop Lectuur in Amsterdam. Zoals de ondertitel al suggereert, ‘Over de ontwikkeling der vormen van meubels, metaalwerken, sierkunst, aardewerk, kunstnaaldwerk, weefsels, enz.’, ging het daarin vooral om *producten* voor het interieur, en niet, zoals in Lauweriks boek, om het interieur als architectonische ruimte.

Een tweede Nederlandstalige uitgave die Lauweriks met zoveel woorden noemde, was zijn eigen *Nieuw Nederlandsche ruimtekunst*, uitgegeven in 1927 door De Waelburgh in Blaricum. In de korte inleiding voor dit boek had hij vooral de ideële kant van het moderne interieur besproken. In Holland, constateerde Lauweriks, waren maar weinig interieurs die in hun geheel door een en dezelfde kunstenaar zijn ontworpen en uitgevoerd. Meestal waren het losse meubelen die de binnenhuisarchitect als op zichzelf staande voorwerpen had ontworpen, waardoor het grote verband tussen de architectonische ruimte van het woonvertrek en het meubel gemist werd.

In *Moderne woninginrichting* waren het echter vooral Duitstalige publicaties die de literatuurlijst domineerden. Achter elke door hem genoemde titel gaf Lauweriks een korte typering: Grete Dexel en Dr. W. Dexel hadden met *Das Wohnhaus von heute* (Leipzig, Hesse & Becker Verlag, 1928) ‘een uitstekend boekje [samengesteld], dat op een frissche gezonde manier tegen de oude sleur en gewoonte ingaat’; de drie bij Julius Hoffmann Verlag in Stuttgart verschenen delen *Haus und Raum* (1929) lieten zowel de kostbaarste als goedkopere inrichtingen zien; Adolf G. Schneck gaf in *Der Stuhl* (Stuttgart, Julius Hoffman Verlag, 1928) een volledig overzicht van moderne stoelen van alle landen; Ludwig Neundörfer bood in *Wie Wohnen?* (Königstein im Taunus, Robert Langewiesche, 1929) ‘een leidraad voor hen die voor weinig geld toch mooie en goede voorwerpen in hun woning wensen’, en ook Neundörfer gaf adressen van fabrikanten en prijzen; Wilhelm Lotz behandelde alle vragen over verlichting in *Licht und Beleuchtung* (Berlijn, Hermann Reckendorf, 1928) en over het moderne interieur in *Wie richte ich meine Wohnung ein?* (1930), ook uitgegeven bij Reckendorf.¹⁸⁶

De overwegingen van Lauweriks vormden de achtergrond waartegen ook de uitgaven van Kosmos op het gebied van de woninginrichting kunnen worden beschouwd.¹⁸⁷ Vanaf 1931 tot in de jaren zestig zou Kosmos op dit gebied actief zijn. In de jaren dertig, omdat het interieur en de interieurarchitectuur volwassen werden en daarmee een autonome beroepsgroep van binnenhuisarchitecten kon ontstaan, in de jaren na de oorlog, omdat een groot deel van de bevolking geherhuisvest moest worden en de voorraad nieuwbouwwoningen snel toenam. De vraag naar dit type boek was dus groot. De auteurs die Jac. van der Kolk in de jaren dertig aan zich wist te binden waren Paul Bromberg, met drie titels de koploper, Otto van Tussenbroek, Miep van Rooy-Berlage, W. Retera Wzn en D. Bierens de Haan. Na de oorlog waren het de interieurarchitecten Ep Simons met twee titels, en J. Penraat. Pogingen andere auteurs te strikken mislukten: in 1938 schreef Van der Kolk aan de interieurarchitect J.F. Semey in Den Haag: ‘Van terzijde vernemen wij, dat u het voornemen hebt een boek over interieurkunst samen te stellen. [...] Het is u wellicht bekend, dat wij op het gebied van architectuur en

¹⁸⁶ In Lauweriks literatuurlijst ontbreken de baanbrekende publicaties van Bruno Taut, *Die neue Wohnung* (Leipzig, Verlag von Klinkhardt & Biermann, 1925) en Adolf Behne, *Neues Wohnen, neues Bauen* (Leipzig, Hesse & Becker Verlag, 1927).

¹⁸⁷ Zie voor een uitgebreid overzicht van publicaties over woninginrichting Gaillard 2000, pp. 111-171. En over de waarde van woonadviesboeken als historische bron, Burkom/Gaillard 2000, pp. 102-120.

binnenhuiskunst veel hebben uitgegeven. In een boek van uw hand stellen wij dan ook veel belang'.¹⁸⁸ Het zou er niet van komen, en Semey zou voor zover bekend ook elders geen boek over het onderwerp publiceren.

Paul Bromberg

Paul Bromberg (1893-1949) werkte begin jaren twintig voor Metz & Co in Amsterdam, waar hij meubels en interieurs ontwierp en verantwoordelijk was voor de inkoop van de kunstnijverheidsartikelen. Vervolgens was hij verbonden aan de afdeling Moderne Interieurkunst van de firma H. Pander & Zonen in Den Haag en Amsterdam. Van 1933 tot aan zijn dood in 1949 was hij werkzaam als zelfstandig binnenhuisarchitect en ontwierp meubels, toneeldecors, tentoonstellingen en stands. Hij schreef artikelen in o.a. *Ons eigen tijdschrift*, *De groene Amsterdammer*, *De Haagsche post*, *Prisma der kunsten* en *Panders huisorgaan Thuis*, waarvan hij tevens de redactie voerde. Vanaf 1927 was Bromberg hoofdredacteur van het tijdschrift *Binnenhuis (en buitenwereld)*, dat tot de Tweede Wereldoorlog verscheen.¹⁸⁹ Hij publiceerde bovendien een twaalftal boeken. Behalve bij Kosmos verschenen zijn boeken bij Meulenhoff, het Netherlands Information Bureau in New York, Querido, De Bezige Bij en De Arbeiderspers.¹⁹⁰ Ook aan reclamewerk verleende Bromberg zijn medewerking. Voor Pieter Schoen & Zoon NV, verf- en vernisfabrikanten te Zaandam stelde hij de brochure *Welke kleur en ... welke verf!* (ca. 1935) samen, en voor Bruynzeel schreef hij de inleiding bij de brochure *De vloer in ons interieur* (ca. 1935).

Het Hollandsch interieur

Van de nieuwe serie *Moderne schoonheid* verschenen bij Kosmos in 1931 de eerste twee delen. Architect J.P. Fokker was de auteur van *Het eigen huis*, waarin hij landhuizen, villa's en andere eengezinshuizen behandelde, en Van der Kolk had Bromberg bereid gevonden een deel over moderne interieurs voor zijn rekening te nemen. Bij de brief waarin Van der Kolk de afspraken bevestigde, had hij twee boeken van Wattjes gevoegd: 'Onnoodig te zeggen dat aan de typografische uitvoering van bovenbedoelde reeks minstens evenveel zorg zal worden besteed, temeer daar ik voor de geheele uitvoering overleg zal plegen met den heer Kurvers'.¹⁹¹

¹⁸⁸ Brief 05-04-1938: Van der Kolk aan J.F. Semey, Den Haag. De in Gent geboren wever J.F. Semey (1891-1973) kwam via Jozef Cantré in contact met prof. Henri van de Velde. Mevrouw Kröller, die Van de Velde zeer goed kende, liet Semey verscheidene opdrachten in gobelinwerk uitvoeren voor haar jachtslot St.-Hubertus te Hoenderlo. Van der Velde raadde Semey aan tevens binnenhuisarchitect te worden, om daardoor meer bestaansmogelijkheid te schenken aan het gobelinatelier. Vrij spoedig werd Semey door de firma H. Pander & Zoon te Den Haag voor samenwerking aangezocht. Zijn gobelinatelier werd bij de firma Pander ondergebracht, zodat Semey de weverij, meubelfabriek en magazijnen bij de hand had. Over de opvattingen en werkzaamheden van Semey in de Tweede Wereldoorlog, zie: Brentjens 2015, pp. 111-114.

¹⁸⁹ Over Bromberg zie: Monique Teunissen, *Paul Bromberg. Binnenhuisarchitect en publicist (1893-1949)*. Rotterdam, 010, 1987 en idem, 'Paul Bromberg, propagandist van de moderne beweging', in: Ingeborg de Roode, Monique Teunissen (red.), *Voorbeeldig gemaakt. Berlage, Bromberg, Goed Wonen en Pruys over vormgeving*. Eindhoven, Technische Universiteit, 1987, pp. 43-69.

¹⁹⁰ Bromberg schreef voor Meulenhoff in Amsterdam twee kinderboeken: *Hannie Helmer*, met illustraties van Frida Holleman (1929), en *De Hooge Boog*, met illustraties van Ella Riemersma (1930). Bij het Netherlands Information Bureau in New York verschenen in de oorlog twee boeken over respectievelijk toegepaste kunst en architectuur in Nederland: *Decorative Arts in the Netherlands* (1944) en *Architecture in the Netherlands* (1944). Bij Querido, New York *Doelmatig bouwen en wonen* (1945), bij De Bezige Bij in Amsterdam *Amerikaansche architectuur* (1946), en weer bij N.V. E.M. Querido's uitgeversmaatschappij, inmiddels teruggekeerd naar Amsterdam, *Meubels en mensen* (1948). De Arbeiderspers publiceerde van Bromberg in 1947 *Bouwen in nieuwe banen* over prefabricatie en industrieel bouwen met voorbeelden uit diverse landen. Zijn laatste boek verscheen in 1949 bij De Bezige Bij onder de titel *Alarm, een verhaal voor de jeugd*, grafisch verzorgd door Wim Brusse en met foto's van Eva Besnyö.

¹⁹¹ Brief 06-06-1930: Van der Kolk aan Bromberg.

Bromberg had als titel *Het interieur als kunstuiting* voorgesteld, waarop Van der Kolk pareerde met *Het kunstzinnig interieur*, wat volgens hem minder theoretisch klonk.¹⁹² Een maand later kwam hij met een ander voorstel: *Het Hollandsch interieur*. Hij schreef: ‘Dit is m.i. duidelijk en heeft ook niet het gevaar, dat men denkt dat het boek alleen door u ontworpen interieurs bevat’.¹⁹³ Met Anton Kurvers maakte Van der Kolk afspraken over het honorarium. Ook de teksten voor omslag en voorwerk legde Van der Kolk precies vast.¹⁹⁴ De na de tekst geplaatste afbeeldingen op 64 pagina’s gestreken papier tonen aan de hand van het werk van 29 Nederlandse (binnenhuis)architecten een breed spectrum van stijlen en opvattingen: van de Amsterdamse School interieurs van Piet Kramer tot de nieuwzakelijke interieurs van Brinkman & Van der Vlugt.¹⁹⁵ Als fabrikanten die het afgebeelde werk hadden vervaardigd, noemde Bromberg M. van Dort in Rotterdam, L.O.V. in Oosterbeek, Metz & Co en de Nederlandsche Fabriek van Betimmeringen, beide in Amsterdam, en H. Pander & Zonen in Den Haag. De foto’s waren veelal door Bromberg zelf genomen, waarbij hij probeerde ‘juist het bewoonde karakter van het interieur vast te leggen’, zoals hij in zijn inleiding schreef.

Aan de publiciteit rondom de verschijning van *Het Hollandsche interieur* deed Bromberg volop mee. Hij stuurde Van der Kolk een groot aantal adressen van tijdschriften waaraan een recensie-exemplaar toegestuurd zou kunnen worden. Daaronder waren maar liefst achttien buitenlandse tijdschriften, twaalf Duitstalige, vier Franse en twee Engelse. Bij de Nederlandse tijdschriften noemde hij bij de vakbladen vaak de naam van de persoon aan wie het boek moest worden verstuurd.¹⁹⁶ De lijst biedt daarmee een boeiend inzicht in het relatienetwerk van Bromberg.¹⁹⁷

Voor de prospectus vroeg Van der Kolk aan Bromberg om een geschikte foto: ‘Het gaat er natuurlijk om een foto te kiezen, die op vrijwel iedereen een aangenamen indruk maakt. Vandaar dat zij geen bepaalde richting moet vertegenwoordigen, zoals b.v. de interieurs van

¹⁹² Brief 18-06-1930: Van der Kolk aan Bromberg.

¹⁹³ Brief 16-07-1930: Van der Kolk aan Bromberg.

¹⁹⁴ Brief 18-07-1930: Van der Kolk aan Anton Kurvers. Voor het losse omslag in twee kleuren, eventueel met foto, ontving Kurvers f 50, voor het omslag f 25 als daarvoor een nieuwe tekening gemaakt moest worden en voor de typografische verzorging van het eerste deel f 25. Voor de volgende delen f 15 voor de typografische verzorging, f 25 voor het titelontwerp en f 25 voor het omslag.

¹⁹⁵ Behalve van Piet Kramer en Brinkman & Van der Vlugt is werk afgebeeld van Cor Alons, H.P. Berlage, Paul Bromberg, J. Brunot H. Dreesen, D. van Dorp, G. Feenstra, J.P. Fokker, W.H. Gispen, F. Hausbrand, P.E.L. Izeren, Frits Lensvelt, C.A. Lion Cachet, J.B. van Loghem, J.A. Muntendam, T. Nieuwenhuis, Willem Penaat, G. Rietveld, J. Roodenburgh, Corn. van der Sluys, F. Spanjaard, P. Vorkink, F.A. Warners, A.H. Wegerif, A.F. van der Wey, Jan Wils en H. Wouda.

¹⁹⁶ Daaronder waren de potentiële recensenten J.L.M. Lauweriks voor *Het huis oud en nieuw* en *Opgang*, Otto van Tussenbroek voor *Binnenhuis*, A. van der Wey voor *Architectura*, mev. R. van Oven voor *Buiten* en *De nieuwe huishouding*, M. van Dijl voor *Interieur*, Landré voor *De Haagsche post* en W. Retera voor *Het Landhuis*.

¹⁹⁷ Brief 31-05-1931: Bromberg aan Van der Kolk. De genoemde kranten en tijdschriften zijn: *Die neue Linie*, Berlijn; *Der Baumeister*, München; *Moderne Bauformen*, Stuttgart; *Fachblatt für Holzarbeiter*, Berlijn; *Deutsche Möbelzeitung*, Frankfurt a/M; *The Cabinet Maker*, Londen; *Der Süd-Deutsche Möbel- und Bauschreiner*, Stuttgart; *Die Bau- und Werkkunst*, Wenen; *Die Holzindustrie*, Heidelberg; *Art et décoration*, Parijs; *L'Art du mobilier*, adres onbekend; *Die Form*, Berlijn; *Das schöne Heim*, München; *Deutsche Kunst und Dekoration*, Darmstadt; *The Studio Ltd.*, Londen; het *Algemeen handelsblad*, de *Telegraaf*, de *Nieuwe Rotterdammer*, de *Maasbode*, *Het Vaderland*, de *Groene Amsterdammer*, *De vrouw en haar huis*, de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant*, en het *Dagblad voor het Noorden*; J.L.M. Lauweriks (voor *Het huis oud en nieuw* en *Opgang*), Otto van Tussenbroek (voor *Binnenhuis*), A. van der Wey (voor *Architectura*), Mevr. R. van Oven (voor *Buiten* en *De nieuwe huishouding*), M. van Dijl (voor *Interieur*); *Onze Gids*; *Flaumenhaft* (een Dameskroniek); W. Landré (*De Haagsche post*); W. Retera (*Weekblad voor het landhuis*); *Op de hoogte*; *Leven en werken*; *Bouwbedrijf*; *Bouw- en interieurkunst*; *Maandblad voor huisvrouwen*; *Thuis* (H. Pander & Zonen); *Wereldkroniek*; *Panorama*; *Maandblad voor beeldende kunst*; *Maandblad kunst*; *Les Echos des industries*, Parijs; *Mobilier et décoration*, Sèvres’.

Brinkman & v.d. Vlucht, terwijl ik ook modelkamers minder geschikt acht'. Hij stelde zelf een interieur van J. Brunott voor, zoals afgebeeld op pagina 65.¹⁹⁸ Dat zou het niet worden: afgebeeld op de voorzijde is een interieur van Jan Wils.

Het boek werd in ieder geval in veertien kranten en tijdschriften besproken. De recensent in *De Telegraaf* van 5 december 1931 was uitgesproken negatief over de vormgeving van Anton Kurvers: 'De kleuren kunnen rijkgeworden Sultanes betooveren. Als wij door heel wat goud, rood, blauw, roomwit en oranje heen zijn, begroeten ons in het binnendeel de weinig-oorspronkelijke maar grillige, weerschijn-verwekkende randen. Neen, wij Hollanders moeten liefst ingetogen blijven. Voor zoover de aankleeder van dit boekje de verhoudingen bepaalde der lettergroepen en hun algemeenen vorm, was hij gelukkiger'. Ook Bromberg kreeg ervan langs: 'De tekst van den heer Paul Bromberg bestaat voor het grootste deel uit het, in het algemeen goed leesbare, nooit boeiende betoog van een bekend interieur-verzorger [...] De Nederlandsche taal van den heer Bromberg moet men echter niet op de scholen invoeren'. Voor Bromberg was de recensie aanleiding de 'kwestie' met de redactie te bespreken.¹⁹⁹ Of de bespreking resultaat heeft opgeleverd, en zo ja welk, is niet bekend.

Jan Lauweriks, auteur van het een jaar daarvoor bij Brusse verschenen *Moderne woninginrichting*, schreef in *Binnenhuis* dat het boekje zich richtte tot een financieel beter gesitueerd publiek, want Bromberg adviseerde dat wanneer iemand zijn woning wil inrichten, hij zich tot een binnenhuisarchitect diende te wenden. De tekst was uitstekend, maar de vormgeving liet te wensen over: 'Jammer dat het boekje één groote fout heeft en dat is zijn gewild opdringerige typografische verzorging. Zoo hinderen bij het bekijken der afbeeldingen de onbegrepen blauwe en zwarte randen om de reproducties [...] Zoo ook de nummering der bladzijden, de tekst is alleen op de rechter bladzijde genummerd, de afbeeldingen links en rechts. [...] Het boekje heeft een kaft, maar deze is zóó besmettelijk van kleur, dat er een tweede kaft noodig is om de eerste te beschermen'.²⁰⁰ Deze kritiek is opvallend, gezien het feit dat Lauweriks, als geestelijk vader van het modern vormgegeven tijdschrift *Ring* dat hij in 1908 en 1909 uitgaf in Düsseldorf en Hagen, en als ontwerper van het eerste omslag van *Wendingen* in 1918, toch vertrouwd was met de asymmetrische decoratieve typografie.²⁰¹ H.J. v.d. L[ubben]. constateerde in het *R.K. bouwblad* dat in de afbeeldingen voorrang werd verleend aan 'het werk der zgn. "Neue Sachlichkeit"-groep'. Hij schreef: 'Om erin te leven als mensch met hoofd en hart lijken mij dergelijke interieurs en meubelen, waar het verstand alle intimiteit uit abstraheerde, uit rekende, hoogst onaangenaam, wel om er te sterven, zeker als je dan bent niets achter te laten, waar ook maar iets van je hart aan hing'. Waardering kon de recensent wel opbrengen voor enige afgebeelde interieurs en meubels van H. Wouda, Cor Alons, G. Feenstra, Willem Penaat, Paul Bromberg en Jan Wils.²⁰²

Practische woninginrichting

Het succes van Brombergs eerste boek *Het Hollandsche interieur*, waarvan in 1933 een tweede druk verscheen, smaakte naar meer. In hetzelfde jaar als de herdruk verscheen

¹⁹⁸ Brief 02-07-1931: Van der Kolk aan Bromberg.

¹⁹⁹ Brief 19-12-1931: Bromberg aan Van der Kolk. 'Woensdagochtend heb ik bij De Telegraaf een bespreking over de kwestie van de beoordeeling die Het Hollandsch Interieur te beurt is gevallen; bij nader inzien vond ik het te dwaas niet te reageeren op deze onhebbelijkheid, temeer waar ik een brief dezer dagen ontving waarin de redactie het over mijn "gewaardeerde medewerking" had!!' Bromberg sluit een lijst bij van recensies: *Onze gids*, 41, nr. 20 (1931); *De Groene Amsterdammer*, 24-10-1931; *De huishouding*, pp. 244-245; *Centraalblad der bouwbedrijven*, 7-11-1931; *Panorama*, nr. 47; *Het Vaderland*, 29-11-1931; *De vrouw en haar huis*, dec. 1931; *De Telegraaf*, 5-12-1931; *Kringschouw*, dec. 1931; *Wereldkroniek*, dec. 1931; *Nieuwsblad van het Noorden*, 1-12-1931; *De Maasbode*, 21-11-1931; *Binnenhuis*, 17-12-1931; *Critisch bulletin*, dec. 1931.

²⁰⁰ *Binnenhuis*, 14-daagsch vakblad, 13, nr. 26 (17 december 1931), p. 217.

²⁰¹ Zie voor Lauweriks en zijn ontwerpen 'op systeem': Oldewarris 1975, pp. 1-43.

²⁰² *Het R.K. bouwblad*, 3 (1931), nr. 11, p. 175.

Practische woninginrichting. Een handleiding voor iedereen. ‘Wie dit boek ter hand neemt met de spanning er fantasieën in te vinden over de inrichting van het huis der toekomst, zal bedrogen uitkomen’, schreef Bromberg in het voorwoord. De praktijk van alledag vroeg volop de aandacht. ‘Duizenden jonge mensen wachten op de mogelijkheid om een eigen “thuis” te stichten. Duizenden moeten door veranderde levensomstandigheden tot veranderde woonwijze overgaan. Duizenden voelen zich gekluisterd aan een woning-inrichting, die niet meer voldoet aan nieuwe inzichten, nieuwe gevoelens, nieuwe gebruikerseisen. Zij allen moeten in dit boek iets vinden, dat hun praktisch nut kan brengen’. Om die reden waren achterin het boek door de uitgever – middels een rondschrijven uitgelokte – advertenties opgenomen van producenten en leveranciers van in de tekst genoemde producten, zoals Metz & Co., Linoleum Krommenie, H. Pander & Zonen en Thonet. Bromberg zag zich genoodzaakt deze bedenkelijke menging van onafhankelijke voorlichting en producentenbelang toe te lichten: ‘Dat de uitgave een commercieel belang werd voor de leveranciers der gepropageerde goederen, kan ik niet als een nadeel beschouwen, integendeel, door hun medewerking heeft deze handleiding aan praktische betekenis gewonnen. Ik stel er prijs op uitdrukkelijk te verklaren, dat bij het vermelden der leveranciers alleen de goede hoedanigheid van hun artikel het uitgangspunt was en niet het feit, of zij al of niet bereid waren deze uitgave financieel te steunen’. Dat ‘al of niet’ had hij kunnen weglaten, want alle leveranciers betaalden uiteraard voor de geplaatste advertenties.

Boven ieder hoofdstuk van het boek staat nogal dwingend ‘Wat hebben wij nodig?’, gevolgd door het in dat hoofdstuk behandelde thema, zoals ‘zon, licht, lucht’ of ‘practische indeeling der ruimte’, maar ook ‘weinig onderhoudskosten, veel werkbeparing’. De auteur heeft een missie, zoveel wordt duidelijk. Praktische voorbeelden zijn er te over, met telkens bij de afbeelding de fabrikant en verkoopprijs: inklapbare tuinstoelen (Reyne & Zn., Krommenie, f 13,-), oprolbare ligmatrassen (H. Pander & Zonen, f 9,65) en opklapbare speeltafels (Thonet, f 20,-) om ruimte te besparen, stalen brievenbakjes (N.V. Wed. J. Ahrend & Zn., f 4,-), een kapstok van gepolijst hard aluminium (Gispens’ fabriek voor metaalbewerking, f 35,-), enzovoort.

Hoewel de eerste druk uit 1933 al na twee jaar was uitverkocht, verscheen de tweede pas vijf jaar later, in 1938. De reden hiervoor was dat Van der Kolk met de herdruk wachtte, totdat de voorraad van het boek van Miep van Rooy-Berlage, dat hierna wordt besproken, nagenoeg op was.²⁰³ Deze tweede druk werd geheel opnieuw bewerkt; de prijzen waren veranderd en sommige producten waren niet meer leverbaar en moesten worden vervangen door andere. Het *Algemeen Dagblad* vond de grootste verdienste van Bromberg zijn vindingrijkheid om voor ongefortuneerde gezinnen smaakvolle, moderne en doelmatige interieurs uit te denken, die geringe kosten vergden.²⁰⁴

De kleine praktische woning

Het derde en laatste boek dat Bromberg in 1935 bij Kosmos zou publiceren, *De kleine praktische woning*, had als onderwerp ‘het weekend-huis als voorbeeld van beknopt en toch gerieflijk wonen’, zoals de ondertitel luidde. De oplage bedroeg 2000 exemplaren.²⁰⁵ Vrije tijd werd in de jaren dertig steeds belangrijker, met als gevolg dat men in het weekend tijd had om er op uit te trekken, het zogenaamde ‘week-enden’, met de tent of, als de financiële middelen het toestonden, met de kampeerwagen. Het bezitten van een weekend-huis was wel het grootste ideaal. Maar had in deze tijd iemand daar nog geld voor?, vroeg Bromberg zich,

²⁰³ Brief 10-09-1936: Van der Kolk aan Bromberg. In een verslag dat Van der Kolk een jaar later maakte van zijn onderhoud met Bromberg op 22 augustus 1937 schrijft hij de indruk te hebben dat Bromberg het onprettig vond dat zijn boek moest wachten op het uitverkopen van dat van Van Rooy-Berlage.

²⁰⁴ *Algemeen Dagblad*, 31-12-1938.

²⁰⁵ De tweede druk verscheen in 1937, de oplage bedroeg 2500 ex. Bromberg kreeg een honorarium van f 375.

enigszins retorisch, af in de inleiding. In landen als Engeland, Amerika, Zweden, Duitsland en Oostenrijk was het fenomeen al langer bekend, en was gebleken dat men geen kapitalist hoefde te zijn om er een te bezitten, maar in Nederland ontbrak nog elke voorlichting en waren er geen organisaties die zich ermee bezig hielden. Een leemte, waarin Bromberg graag voorzag. In het weekendhuis waren de woonfuncties hetzelfde als in elk ander huis, stelde Bromberg, maar de bewoners ervan hoefden niet de ballast mee te brengen van onnodige conventies, de meubels niet met pluche bekleed, aan de wanden geen vergulde lijsten, in de gang niet voor elke deur een kleedje of om elke lamp een zijden rokje. Het weekendhuis was kortom het ideaalhuis van de moderne (binnenhuis)architect, een laboratorium voor nieuwe ideeën.²⁰⁶ Bromberg onderscheidde verschillende typen: verplaatsbaar of niet verplaatsbaar, voor alle jaargetijden of alleen voor de zomer, en illustreerde dat aan de hand van veel voorbeelden, opnieuw, net als in zijn boek *Practische woninginrichting*, met de naam van de fabrikanten van kant-en-klare weekendhuizen, en de prijs. Maar ook ontwerpen van architecten werden getoond, zoals bijvoorbeeld die van Jan Wils voor Staalbouwsysteem ‘Schmid’. Waren de eerste twee hoofdstukken aan het type en de bouw gewijd, de volgende vijf hadden betrekking op het interieur en zijn ‘moderne uitrusting’. Bromberg zag zich genoodzaakt het begrip ‘modern’ toe te lichten, want daarover heersten volgens hem de zonderlingste opvattingen. ‘Een modern ingericht huis wordt vereenzelvigd met een woning, waarin de poëzie niet kan ontluiken, omdat er levenswarmte ontbreekt’, en hij vervolgde geruststellend, ‘Een moderne inrichting betekent echter alleen een inrichting, waarbij de ervaringen van woningbouw en -afwerking gebruikt zijn. De moderne uitrusting [...] zetelt dus niet in het uiterlijk van het meubilair, maar in de uitstekende technische hoedanigheden van bouw, afwerking en inrichting’. Of daarmee alle twijfel was weggenomen, is zeer de vraag.

Ook voor dit boek werden (door Bromberg) potentiële adverteerders aangeschreven: ‘De uitgever verzocht mij u er op te willen wijzen dat de prijs van het boek beslissend zal zijn voor haar bestemming: een intensieve propaganda voor de weekend woning en doelmatige woninginrichting. Daar ik echter de uitvoering beslist op hetzelfde hoge peil wensch van mijn eerste boek over praktische woninginrichting, zal de goedkope prijs alleen te bereiken zijn door financiële steun in den vorm van advertenties, waarvoor ik verwijs naar bijgevoegde invulbriefkaart van de firma “Kosmos”. Ik stel er echter prijs op te verklaren, dat deze event. financiële steun aan de uitgave in geen enkel opzicht mij zal beïnvloeden bij het kiezen van het afbeeldingsmateriaal en de behandeling van de tekst’.

Een hele pagina kostte f 65, een halve f 40, en een kwart f 25. De vergoeding voor publiciteit in het register bedroeg f 5.²⁰⁷

Het contact met Bromberg zou niet stoppen met de publicatie van zijn drie boeken. In 1938 kreeg hij van de Nederlandse regering de opdracht het door D.F. Slothouwer ontworpen Nederlandse paviljoen op de Wereldtentoonstelling in New York van 1939 in te richten.²⁰⁸ Van der Kolk stuurde hem een lijst van elf boeken die volgens hem in aanmerking kwamen om in het paviljoen te worden tentoongesteld, als voorbeelden van goede boekvormgeving. Daarbij waren ook de drie boeken van Bromberg zelf.²⁰⁹ Bromberg ging akkoord met de

²⁰⁶ In *The Media House (Assemblage 27*, augustus 1995, pp. 55-66) beschrijft Beatriz Colomina de cruciale rol die het huis voor architecten heeft gespeeld in de twintigste eeuw voor wat betreft het experimenteren met de vorm en het ontwikkelen van een vocabulaire.

²⁰⁷ Brief 07-06-1934: Paul Bromberg aan potentiële adverteerders. Waren er in de eerste druk uit 1935 nog twaalf pagina’s gereserveerd voor in totaal 27 adverteerders, dat was twee jaar later in de tweede druk verminderd tot zeven pagina’s voor tien adverteerders.

²⁰⁸ Teunissen 1987, p. 35.

²⁰⁹ De overige acht boeken zijn *Hedendaagsche architectuur* (1937); Fokker, *Het eigen huis* (1931) en *Tuinen in Holland* (1932); Hausbrand, *Kleine landhuizen in Holland* (1938); Van Loghem, *Bouwen in Holland* (1932);

selectie.²¹⁰ In augustus 1939 stuurde hij Van der Kolk een circulaire van de Nederlandsch Amerikaansche Kamer van Koophandel. Op haar initiatief was een Holland House in aanbouw: The Netherlands Building, naast het Rockefeller Center. Het moest een visitekaartje worden van het Nederlandse bedrijfsleven; bij de opening zou een tentoonstelling over ‘Hollandsche Kunstnyverheid’ worden georganiseerd. Bromberg informeerde of Kosmos in deelname geïnteresseerd was, al zou dat wel geld kosten.²¹¹ Van der Kolk liet het aan zich voorbijgaan; hij verwachtte te weinig rendement. ‘Acht men het van belang dat ook Nederlandse boeken worden geëxposeerd’, dan zou een regeling getroffen kunnen worden met de Hollandse boekhandelaar Van Riemsdijck, 15 West 45 Street, New York, zo antwoordde hij.²¹²

Bromberg had Van der Kolk ook gevraagd of hij geïnteresseerd was in de uitgave van een nieuw boek over economische woninginrichting, waarop deze positief reageerde.²¹³ Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog echter deed (de Joodse) Bromberg besluiten in New York te blijven, waar hij zijn boek zou afmaken. Het verscheen daar uiteindelijk in 1945 als *Doelmatig bouwen en wonen*, onder het impressum Querido, New York.

Na de oorlog, in november 1945, zou Bromberg Kosmos opnieuw bezoeken. Hij had drie door hem geschreven boeken meegenomen die in Amerika waren uitgegeven. Behalve *Doelmatig bouwen en wonen*, waren dat twee als propaganda voor Nederland bedoelde publicaties, *Architecture in the Netherlands* en *Decorative Arts in the Netherlands*, beide in 1944 uitgegeven met medewerking van de Nederlandse regering door The Netherlands Information Bureau in New York. ‘De heer B. heeft na zijn terugkeer al enkele contracten met uitgevers hier te lande afgesloten’, recapituleerde Van der Kolk, ongetwijfeld teleurgesteld dat Bromberg zich niet eerst bij hem had gemeld. Voor de Bezige Bij betrof het een boek over de Amerikaanse architectuur, voor de Arbeiderspers over prefabricatie, en voor een uitgever die Bromberg niet mocht noemen een boek over het wonen in Amerika. Voor Kosmos had hij het Amerikaanse interieur als onderwerp gereserveerd, alsmede de Nederlandse bewerking van de Amerikaanse uitgave van Parkers *Simplified Engineering for Architects and Builders*. Bromberg zelf had van dit boek veel profijt gehad en meende dat het in Nederland zijn weerga niet vond. ‘De heer B. heeft voorlopig nog werk genoeg aan zijn reeds gecontracteerde boeken, zodat hij zelf voorlopig nog niets voor ons zal kunnen doen’, noteerde Van der Kolk realistisch.²¹⁴

Otto van Tussenbroek

Als vierde en laatste deel in de serie *Moderne schoonheid* verscheen in 1934 *Gebruiks- en siervoorwerpen in het binnenhuis* van Otto van Tussenbroek (1882-1957). Van Tussenbroek was een veelkunner: graficus, monumentaal kunstenaar, kunstschilder, tekenaar en fotograaf. Van 1918 tot 1923 was hij directeur van het Museum voor Kunstnijverheid in Haarlem, en vanaf 1939 hoofdredacteur van het *Maandblad interieur en ambacht*. Hij publiceerde meer dan tien boeken bij uitgevers als W.L. & J. Brusse, Kosmos, De Arbeiderspers, Moussault en W. Gaade over onderwerpen als speelgoed en marionetten, moderne woninginrichting en

Retera, *Het moderne interieur* (1937); Van Tussenbroek, *Gebruiks- en siervoorwerpen* (1934); Wattjes, *Moderne Nederlandsche villa's en landhuizen* (1931). (brief 30-01-1939: Van der Kolk aan Paul Bromberg, Amsterdam).

²¹⁰ Brief 31-01-1939: Paul Bromberg, Advies-bureau, Amsterdam, aan Kosmos: ‘Wij sluiten de voorschriften betreffende het vervoer en verpakking hierbij in. U gelieve de kisten te merken met een groene bal, cijfer III’.

²¹¹ Brief 04-08-1939: Bromberg aan Kosmos.

²¹² Brief 09-08-1939: Van der Kolk aan Bromberg.

²¹³ Brief 15-12-1939: Van der Kolk aan Bromberg.

²¹⁴ Verslag bespreking 05-11-1945: Van der Kolk met Bromberg.

nijverheidskunst.²¹⁵ Vanaf 1919 tot 1934 was Van Tussenbroek vast criticus bij *De Groene Amsterdammer*, met een eigen rubriek.²¹⁶

De eerste contacten van Van Tussenbroek met Kosmos dateren van drie jaar voor verschijnen van het boek. Van der Kolk had als titel 'Sier- en gebruiksvoorwerpen' voorgesteld, waaronder hij voornamelijk die voortbrengselen van de kunstnijverheid verstond die bestemd waren voor het gebruik in en de versiering van het interieur.²¹⁷ Van Tussenbroek stelde vervolgens 'Nijverheidskunst' voor, maar dat vond Van der Kolk te zakelijk.²¹⁸ Daarop kwam de auteur met 'Sier- en gebruikskunst in het binnenhuis', maar hij zag ook wel iets in 'Huiselyke schoonheid en schoone huiselykheid'.²¹⁹ De titel bleef de gemoederen bezighouden, want vijf maanden later kwam Van Tussenbroek met twee alternatieven: 'Nieuwe Nederlandsche Nyverheidskunst' en 'De Hollandsche kunstnyveren'. De eerste had zijn voorkeur: 'ook voor den Heer Kurvers: die met de drie N's als beginletters een rustiger geheel kan geven'.²²⁰ In januari 1934 verscheen het boek onder de definitieve titel *Gebruiksen siervoorwerpen in het binnenhuis* en Van der Kolk stuurde Van Tussenbroek tien presentemplaren.²²¹ Die was over de uitvoering zeer enthousiast: 'Ik dank u wel zeer en ook voor de byzonder zorgvuldige manier van uitgave! Wilt u ook den heer Kurvers danken voor de geslaagde oplossingen welke hy opnieuw vond. Iedereen die het boek in handen neemt zal opvallen met hoeveel goeden smaak hy druk en versiering heeft verzorgd. Hulde aan u beiden!'²²²

Het boek, dat zowel bestemd was voor hen 'die het weten' als voor leken, weerspiegelt de toenmalige bloei van de ambachts- en nijverheidskunsten in Nederland. Het toont het werk van 35 kunstenaars onder wie oude bekenden als H.P. Berlage en K.P.C. de Bazel, beiden met geperst glas, nieuwkomers als A.D. Copier en Christa Ehrlich (zilveren theeservies en tafelzilver), maar ook van tien leerlingen van het Instituut voor Kunstnijverheidsonderwijs (IVKNO) in Amsterdam.²²³ Ook nu weer werden fabrikanten en leveranciers als de Gerofabriek in Zeist of handtapijtknoperij 'Het Paapje' in Voorschoten met name vermeld. In 1942 schreef Van der Kolk aan Ep Simons, een potentiële nieuwe auteur van wie zes jaar later bij Kosmos het boekje *Gerieflijk wonen in beperkte ruimten* zou verschijnen, dat het boek van Van Tussenbroek geen succes was geworden, de belangstelling bleef zeer gering.²²⁴ Het boek van Simons werd na verschijnen in 1948 door Van Tussenbroek slecht besproken in *Intérieur*, reden voor Van der Kolk om weer eens contact op te nemen. Hij was het eens met de kritiek en vroeg Van Tussenbroek of hij er iets voor voelde een beter boek over woninginrichting samen te stellen.²²⁵ Daar had Van Tussenbroek wel oren naar, maar het toeval wilde dat hij op dat moment een boek over moderne woninginrichting in bewerking had voor de Nederlandsche Uitgeversmaatschappij in Leiden, dat bijna gereed was. Maar hij wilde eventueel voor Van der Kolk een boek maken over het moderne en ultramoderne

²¹⁵ Zie <https://rkd.nl/home/artists/78561> en Huygen 2007/1, p. 457 voor een beknopte bio- en bibliografie.

²¹⁶ Zie Huygen 2007/1, p. 423.

²¹⁷ Brief 17-01-1931: Van der Kolk aan Van Tussenbroek.

²¹⁸ Brief 26-06-1931: Van der Kolk aan Van Tussenbroek. In 1938 zou alsnog onder de titel *Nieuwe nijverheidskunst* bij De Arbeiderspers in Amsterdam een boekje van zijn hand verschijnen in de serie *Kleine cultuurbibliotheek*. In dezelfde serie was al in 1934 van Van Tussenbroek het deel *Moderne woninginrichting en meubilering* verschenen.

²¹⁹ Brief 09-07-1931: Van Tussenbroek aan Van der Kolk.

²²⁰ Brief 07-12-1931: Van Tussenbroek aan Van der Kolk.

²²¹ Brief 25-01-1934: Van der Kolk aan Van Tussenbroek.

²²² Brief 01-02-1934: Otto van Tussenbroek (De Wiekslag) aan Van der Kolk.

²²³ Van de tien leerlingen worden zeven vrouwen genoemd in Groot 2007, van wie de pottenbakster Thera Hofstede Crull de bekendste is. Zij was met drie werken vertegenwoordigd in het boek.

²²⁴ Brief 24-07-1942: Van der Kolk aan Ep Simons.

²²⁵ Brief 16-03-1950: Van der Kolk aan Otto van Tussenbroek.

meubel.²²⁶ Van der Kolk was als rechtgeaard uitgever natuurlijk teleurgesteld dat Van Tussenbroek voor een andere uitgever aan het werk was, maar wilde toch wel over het voorstel met hem van gedachten wisselen.²²⁷ Het verslag van deze bespreking is een aaneenrijging van ideeën van Van Tussenbroek voor uitgaven, waarvoor Van der Kolk niets voelde. Voor de firma Wyers had hij een dummy in de maak van een boek dat zou bestaan uit diverse artikelen met foto's uit het huisorgaan *Intérieur*.²²⁸ De firma zou dit voor zijn afnemers tegen een lage prijs verkrijgbaar stellen. Of Van der Kolk geïnteresseerd was dit boek daarnaast ook gewoon in de handel te brengen?²²⁹ Daarna werd het idee besproken om met behulp van clichémateriaal van Wyers een boek over meubels samen te stellen. Ook daar voelde Van der Kolk niets voor. Een boek over de voortbrengselen van de kunstnijverheid dan? Ook dat wees Van der Kolk van de hand. 'Mijn totale indruk is', zo besloot Van der Kolk zijn verslag, 'dat v.T. nog altijd niet de man is om een degelijk boek te schrijven. Hij probeert in hoofdzaak eerder geschreven en gepubliceerde artikelen van zijn hand aan de man te brengen'.²³⁰

Miep Berlage, *De nieuwe geest in onze woning*

Miep Berlage was de jongste dochter van een beroemde vader, de architect H.P. Berlage. In 1906 liet zij zich in het bevolkingsregister van Amsterdam inschrijven als sierkunstenares. Van inzendingen naar tentoonstellingen of gerealiseerd werk is echter niets te achterhalen.²³¹ Haar enige publieke bekendheid ontleent ze aan het boek *De nieuwe geest in onze woning*, met de wat moeizame ondertitel *Hoe richten wij onze woning in? Hoe vernieuwen wij onze woning?*, dat in het najaar van 1935 bij Kosmos verscheen.²³² Hoewel twee jaar daarvoor al het succesvolle *Praktische woninginrichting* van Paul Bromberg was uitgekomen, dat in feite hetzelfde onderwerp behandelde, zag uitgever Van der Kolk toch nog een markt voor een tweede boek.

In het schema dat Van Rooy voor het boek had gemaakt, had Van der Kolk nog wel het een en ander gemist, dat volgens hem toch in het boek zou moeten worden opgenomen, bijvoorbeeld het geven van deskundige voorlichting aan bewoners van oude huizen die hun woning zouden willen moderniseren. Hij doelde daarmee op bijvoorbeeld te hoge kamers en

²²⁶ Brief 23-03-1950: Otto van Tussenbroek aan Van der Kolk.

²²⁷ Brief 25-03-1950: Van der Kolk aan Van Tussenbroek.

²²⁸ Van Tussenbroek was ook de auteur (en vormgever) van het in 1947 gepubliceerde gedenkboek bij het 150-jarig bestaan van de N.V. J.P. Wyers' industrie- en handelonderneming. Hierin wordt ook in het kort het huisorgaan *Intérieur* van Wyers besproken, waarvan de voorgeschiedenis teruggaat tot 1886. Medewerkers waren o.a. Paul Bromberg, W.H. Gispen, Huib Luns en redacteur Otto van Tussenbroek.

²²⁹ Dat was niet het geval. Het boek zou in 1951 verschijnen bij Het Hollandsche Uitgevershuis in Amsterdam onder de titel *Ruimte, vorm, sfeer in het binnenhuis*. Het was samengesteld met medewerking van Paul Bromberg, Petra Clarijs, H.L. Copijn, Femina, Ella Goldstein, Jacqueline Kam, W. Kuyper, C.C. de Lathouder, Willy Leviticus, H.J. van Loon, E.J. Muller, Practicus, Louis Shulman, Roger Smithells, Louise Spruit, H.L. Tecoz, J.J. Vriend en Karel Wasch. Het Hollandsche Uitgevershuis zou in samenwerking met Wyers ook de eerste twaalf deeltjes in de serie *Dingen om ons heen* uitgeven, onder de subtitel 'serie: De Woning'. Elk deeltje telde zestien pagina's; Van Tussenbroek zou de deeltjes 1 (*De inrichting van kamers*, 1951) en 6 (*Linoleum*, 1953) voor zijn rekening nemen.

²³⁰ Verslag 26-04-1950: van Van der Kolk van zijn bezoek aan Van Tussenbroek. In 1950 verscheen van Otto van Tussenbroek bij de Nederlandsche Uitgevers Maatschappij in Leiden *Achter blinkende vensters*. Een jaar later verscheen bij Het Hollandsche Uitgevershuis in Amsterdam *Ruimte, vorm, sfeer in het binnenhuis*.

²³¹ Groot 2007, p. 460.

²³² De afwijkende ondertitel op het stofomslag is nog curieuzer: *Hoe richten wij haar in? Hoe vernieuwen wij haar?* Na de oorlog zou Van Rooy de Nederlandse bewerking doen van Gerd & Ursula Hatje, *Knauers Wohnbuch* (München/Zürich, Droemersch Verlagsanstalt Th. Knauer Nachf., 1961), in 1961 verschenen onder de titel *Gaade's interieurboek* bij W. Gaade in Den Haag.

lelijke plafonds. Bovendien zou met behulp van tekeningen kunnen worden gedemonstreerd hoe het vertrek er vóór de verbouwing uitzag en hoe het verbeterd was.²³³

Afgesproken werd dat Van Rooy een lijstje van firma's maakte die in het boek zouden worden vermeld, met de bedoeling deze te benaderen voor het plaatsen van een advertentie.²³⁴ Zoals vaker werd ook nu de definitieve titel bepaald door Van der Kolk.²³⁵ De tekening voor het stofomslag is van de hand van Van Rooy, de belettering ervan, twee witte horizontale banen met daarin de titel, weinig fantasievol.²³⁶ Voor het voorwoord van Van Rooy had Van der Kolk een 'conceptje' gemaakt 'om u te laten zien in welke geest ik dit Voorwoord ongeveer gedacht had'.²³⁷ Hoewel de verkoop niet onbevredigend was, kwam het niet tot een tweede druk.²³⁸ Uit de correspondentie blijkt dat er nog plannen waren voor een tweede boek, waarvoor Van Rooy, zwanger van haar eerste kind, begonnen was tekeningen te maken. Ze vroeg zich af of het niet aardig zou zijn een tweede kleur aan het binnenwerk toe te voegen, waardoor het aan 'smakelijkheid' zou winnen.²³⁹ Voor het omslag liet Van Rooy alvast een foto maken door Fons Hellebrekers.²⁴⁰

W.M. Retera, *Het moderne interieur*

Nog altijd bleef de publieke belangstelling voor het interieur groot, en Van der Kolk zocht naar nieuwe auteurs met een eigen invalshoek. Daaraan voldeed W. Retera Wzn (1890-1955) als binnenhuisarchitect en bekend criticus volledig, maar dat hij bovendien hoofdredacteur was van het tijdschrift *Het Landhuis* maakte hem voor Van der Kolk extra aantrekkelijk.²⁴¹ Langs deze weg namelijk kon hij beschikken over de clichés van de prachtige foto's in dit tijdschrift. Retera had al eerder, in 1930, bij N.V. Van Munster's Uitgevers-maatschappij het boek *Ons binnenhuis. Beschouwingen over wonen, inrichten en meubileeren* gepubliceerd.²⁴² In de inleiding schreef hij:

We staan er met de binnenhuisarchitectuur niet gunstig voor, lang niet zoo gunstig als met de bouwkunst. De architecten hebben vrijwel eensgezind gevochten voor de nieuwe inzichten en vormenspraak, ze zijn vereenigd in sterke organisaties, ze worden aangevuurd door enthousiasme en jeugd en ze staan nu aan de spits van de internationale bouwbeweging. En dit alles was en is mogelijk omdat de architecten ontwerpers, adviseurs, tusschenpersonen zijn, geen leveranciers. Dit standpunt heeft ze

²³³ Brief 06-04-1934: Van der Kolk aan Miep Berlage, Violengeweg 14, Den Haag [ouderlijk huis].

²³⁴ Verslag bespreking 26-07-1934: met mevr. Van Rooy-Berlage. De advertentiewerving was veel minder succesvol dan bij Brombergs boek, slechts acht bedrijven zouden adverteren. De omvang werd bepaald op 128 à 144 pagina's, het zouden er 160 worden.

²³⁵ Brief 08-07-1935: Van der Kolk aan Van Rooy-Berlage. Van Rooy had als titel 'De vernieuwing van onze woning' voorgesteld.

²³⁶ Brief 20-07-(1936): Van Rooy-Berlage aan Van der Kolk. De belettering is zeer waarschijnlijk niet door Van Rooy gedaan, maar door de anonieme typograaf van het boek.

²³⁷ Brief 03-10-1935: Van der Kolk aan Van Rooy-Berlage.

²³⁸ Brief 07-01-1936: Van der Kolk aan Van Rooy-Berlage. Toen in de oorlog de voorraad op zijn einde raakte, omdat de belangstelling voor dit boek en ook dat van Bromberg sterk was toegenomen, werd de herdruk geweigerd door het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten (brief 25-03-1942: Van der Kolk aan Van Rooy-Berlage, Voorburg).

²³⁹ Brief 22-10-1936: Van Rooy-Berlage aan Van der Kolk. Helaas is niet bekend wat het onderwerp was van dit tweede boek.

²⁴⁰ Brief 02-11-1936: Van Rooy-Berlage aan Van der Kolk. Hellebrekers (1901-1994) zou in 1934 ook foto's leveren voor het boek *Het heerlijke ambacht* (Nijkerk, G.F. Callebach, 1934). Voor Hellebrekers zie www.nederlandsfotomuseum.nl, 3 april 2015.

²⁴¹ Voluit *Het Landhuis waarin opgenomen onze tuinen met huis en hof*, met als afwijkende titel op het omslag *Het Landhuis. Het tijdschrift voor het gezin. Huis – interieur – inrichting – tuin*. Druk en uitgave Joh. Enschedé en Zonen Grafische Inrichting N.V., Haarlem, 1904-1941.

²⁴² Een viertal, enige jaren daarvoor in het geïllustreerde weekblad *Opgang* door Retera geschreven artikelen, vormde de kern van het boek. (*Ons binnenhuis*, p. 1.)

onafhankelijk van handelsbelangen gemaakt. In de binnenhuiskunst ligt in den handel de moeilijkheid; de groote meubelzaken, de massa groote en kleine winkels leveren direct aan de afnemers, men kan alles krijgen wat men maar hebben wil. Die zaken en winkels richten zich naar den gemiddelden smaak van het publiek, leveren 'kwien Anna, Louisseis of modern' al naar wat zoo'n beetje in de mode is. Zelf geven ze geen richting.²⁴³

In januari 1935 had Van der Kolk een bespreking met D.N.P. Hocke van Enschedé & Zn. in Haarlem, drukker en uitgever van *Het Landhuis*. Onderwerp van gesprek was een nauwere samenwerking. Hocke gaf aan te beseffen dat Enschedé vooral drukker was en geen uitgever. Drie door Enschedé uit te geven publicaties bracht hij ter sprake, waaronder een door Retera samen te stellen boek onder de titel 'Moderne intérieurs', met illustraties uit *Het Landhuis*, uit te voeren in diepdruk.²⁴⁴ Bijna twee jaar later was er opnieuw een bespreking met Hocke, maar nu was ook Retera uitgenodigd. Retera had van het boek over interieurs een heel andere opzet gemaakt dan van Van der Kolk bedoeld had. In een vrij uitvoerige tekst met tekeningen wilde hij een volledige beschrijving geven van het huis, van de kelder tot de zolder. Als titel had hij gedacht aan: 'De woning als woning'. Het karakter zou dus instructief zijn. Van der Kolk stond echter iets heel anders voor ogen: een boek met voorbeelden van goede moderne interieurs met een inleidende tekst van maximaal 25% van de totale omvang, gevolgd door moderne Hollandse en buitenlandse interieurs in een verhouding van 4:1. Hocke was het met deze opzet eens en zegde toe Van der Kolk de jaargangen 1935 en 1936 van *Het Landhuis* te sturen, zodat hij zelf alvast kon aangeven wat naar zijn mening voor opname geschikt was. Het formaat van het nieuwe boek moest hetzelfde worden als dat van *Het Landhuis*, in verband met het hergebruik van de bestaande platen.²⁴⁵

Daarna ging het snel. Van der Kolk nam het heft stevig in handen en dicteerde in feite alle voorwaarden voor de uitgave van het boek. Omdat het illustratief is voor zijn efficiënte manier van werken en zijn zelfverzekerde houding, wordt er hier wat uitvoeriger op ingegaan. Van der Kolk schreef aan Hocke dat het boek ongeveer 10 vel (160 blz.) zou moeten omvatten, waarvan 96 bladzijden met foto's in diepdruk. Van de oplage van 2000 exemplaren zou Van der Kolk 1000 exemplaren afnemen, te leveren in plano vellen, franco aan het adres van de binder van Kosmos. Voor deze exemplaren betaalde Van der Kolk een bedrag van f 1400 en hij ging er van uit dat nabestellingen zouden worden uitgevoerd voor f 1,40 per stuk bij een minimum afname van 100 exemplaren. De verkoopprijs stelde Van der Kolk vast op f 4,90 voor een gebonden uitvoering. Kosmos nam de exploitatie bij de boekhandel voor zijn rekening, terwijl Enschedé het boek zou verkopen via de eigen tijdschriften, en de verzending van recensie-exemplaren zou verzorgen. Ook aan de uitvoering van het boek stelde Van der Kolk de nodige eisen:

Zoals ik u reeds persoonlijk te kennen gaf, zouden wij niet accoord kunnen gaan met een papierdikte, zoals door u werd voorgesteld. Wij menen, dat de dikte van het boek (binnenwerk) zeker 15 mm. moet zijn. Zou het boek aanzienlijk dunner zijn, dan zou dit de verkoop zeer in den weg staan. Op het titelblad en eventueel op de band moet ook onze naam als uitgever vermeld worden. Ik vraag mij zelfs af of het geen aanbeveling zou verdienen, uitsluitend onze naam als uitgever op te nemen, omdat de naam van uw firma onmiddellijk verband doet leggen tussen dit boek en uw tijdschrift. Eventueel zouden wij ook wel willen overwegen de gehele oplaag voor onze rekening te nemen en exemplaren aan u te leveren met b.v. 50%. Indien u daarvoor iets mocht

²⁴³ Uit de inleiding in *Ons binnenhuis*, p. 1.

²⁴⁴ Verslag bespreking 22-01-1935: Van der Kolk met Hocke. De andere twee boeken handelden respectievelijk over kleurmuizen (de tamme afstammeling van de grijze huismuis) en lelies.

²⁴⁵ Verslag bespreking 02-10-1936: Van der Kolk met Hocke en W. Retera.

gevoelen, zal ik gaarne vernemen, welk bedrag u voor de gehele opslag zoudt verlangen.

In potlood staat er bij genoteerd: 'Heb aangeboden f 2500,-- voor 2000 ex. geh. oplage'.²⁴⁶ Enschedé zag ervan af het boek zelf via de eigen tijdschriften te verkopen, en Van der Kolk bevestigde de overeenkomst dat het boek alleen door Kosmos zou worden uitgegeven. Waar hij voor 1000 exemplaren f 1400 moest betalen, betaalde hij nu voor 2000 exemplaren f 2500. Maar ja, zijn risico was nu natuurlijk ook groter. Het honorarium van Retera was ook bij dit bedrag inbegrepen. De verkoopprijs zou f 4,90 worden, dat betekende dat bij een inkoop van f 1,25 per exemplaar Van der Kolk vier keer 'over de kop ging'.²⁴⁷ Voor de reisexemplaren ten behoeve van de aanbieding aan de boekhandel ontving Van der Kolk de gedrukte vellen. Deze proeven, zoals Van der Kolk ze noemde, gaven aanleiding tot een groot aantal opmerkingen van zijn kant:

Ik kan de titelpagina helaas niet erg geslaagd vinden. Ik zal dan ook zo vrij zijn u binnenkort een schets te zenden van de wijzigingen, die ik in de titelpagina gaarne aangebracht zou zien. Het zal u wel niet verwonderen, dat ik bezwaar maak tegen de vermelding op bladzijde 7, dat dit boek is samengesteld uit opstellen, welke gedeeltelijk in het tijdschrift Het Landhuis zijn verschenen. Ik heb u immers reeds eerder te kennen gegeven, dat ik vermelding van de fa. Enschede als mede-uitgever ongewenst vond, omdat daardoor onmiddellijk verband wordt gelegd tussen dit boek en het door uw firma uitgegeven tijdschrift.

Het lijkt mij niet raadzaam als eerste hoofdstuk op te nemen 'OUDE MEUBELS' in het nieuwe intérieur. Wie in dit boek op grond van de titel terecht vrijwel uitsluitend moderne meubels verwacht, zal zich teleurgesteld gevoelen wanneer hij ziet dat het eerste artikel aan oude meubels gewijd is. Het lijkt mij dan ook gewenst met b.v. het artikel 'WONEN' aan te vangen (na de inleiding). Ik zal gaarne vóór dat met het afdrukken van het tekstgedeelte wordt aangevangen van alles een proef ontvangen.

Vergis ik mij, dat het papier van de ontvangen proef lichter is dan het indertijd van u ontvangen model?²⁴⁸

Voor vier à acht pagina's advertenties achterin vroeg Van der Kolk of daarvoor nog hetzelfde papier beschikbaar was als gebruikt voor het fotogedeelte.²⁴⁹ Omslag en band zouden door Retera zelf worden ontworpen.²⁵⁰ Maar de 'omslag-tekening' die Retera toestuurde vond Van der Kolk onbruikbaar:

Wij beogen met deze uitgave in de eerste plaats een boek met fraaie foto's van moderne interieurs. Dat het boek daarnaast veel wetenswaardigs bevat over praktische woninginrichting, komt in de tweede plaats, terwijl uw ontwerp dit juist op de voorgrond plaatst. Bovendien kan ik helaas de gehele compositie niet bijzonder geslaagd achten. Is het niet het beste over dit omslag binnenkort eens van gedachte te wisselen [...]. Ik hecht als uitgever bijzonder veel waarde aan de indruk, die het omslag maakt. [...] Van den heer Hocke heb ik monsters van het te gebruiken papier gekregen, die ik zonder aarzelen heb goedgekeurd. Ik sluit hierbij in een klein monster van het papier waarop het tekst-gedeelte wordt gedrukt. Ik ben er van overtuigd, dat lijnliché's hier zeer goed op gedrukt kunnen worden; met een minder geschikt papier zou ook ik geen genoegen nemen.²⁵¹

²⁴⁶ Brief 27-01-1937: Van der Kolk aan Hocke.

²⁴⁷ Brief 11-02-1937: Van der Kolk aan Hocke.

²⁴⁸ Brief 09-04-1937: Van der Kolk aan Hocke.

²⁴⁹ Brief 24-05-1937: Kosmos aan Enschedé. Dat bleek het geval, want achterin het boek zouden acht pagina's met advertenties opgenomen worden.

²⁵⁰ Brief 27-01-1937: Van der Kolk aan Retera.

²⁵¹ Brief 24-02-1937: Van der Kolk aan Retera.

Retera antwoordde Van der Kolks open oordeel wel te kunnen waarderen. Hij vond het geen probleem een ander ontwerp te maken: ‘U heeft over deze zaken meer ondervinding dan ik’.²⁵²

De nieuwe band en omslag die Retera had ontworpen, met daarop afgebeeld een foto van een eetkamer van H. Wouda, stemden Van der Kolk zeer tevreden.²⁵³ Hij was met Retera echter nog geen honorarium overeengekomen voor het ontwerp.²⁵⁴ Met Hocke had Retera indertijd f 40 afgesproken, maar met f 35 nam hij ook genoegen.²⁵⁵

‘De tijd ligt niet eens ver achter ons, dat men de inrichting en meubilering van de woning als iets bijkomstigs beschouwde’, schreef Retera in zijn inleiding. ‘Traditie en welstand bepaalden de plaatsing, de hoeveelheid en afwerking der meubels, de vele en dikke gordijnen, de palm in koperen pot voor het raam, de met pluche bekleede stoelen, armstoelen en onontbeerlijke canapé, het met beeldjes beladen buffet, het zeer drukke behang en vloerkleed, de vele schilderijen in gouden lijsten tegen de wanden, kortom de geheele gebruikelijke samenstelling van het interieur’. Handig, zo’n goed als volledig overzicht van alles waar de moderne binnenhuisarchitecten fel tegen ageerden, maar we lazen het eerder, al bij Bromberg in 1931, en daarvoor bij andere ‘vernieuwers’ van het Nederlandse interieur. Licht, lucht en water moesten hun reinigende werking doen, maar Retera vestigde daarnaast de aandacht op het belang van ‘sfeer’ in de woning: ‘zoo zal de prozaïsche vrouw kunnen zorgen voor de uiterste zindelijkheid en alles precies op zijn plaats [doen] staan, maar zij zal geen sfeer in de woning kunnen brengen. Dit kan wel de vrouw, die haar binnenhuis liefheeft. Zij zal wat wijzigen, wat verschikken en haar hand zal een tooverstaf zijn die leven brengt in leevenloze dingen’. Wat volgt is een typologische indeling van het tekstdeel in de verschillende vertrekken van de woning, van entree tot kinderkamer, geïllustreerd met vele precieze tekeningetjes, plattegronden en axonometrieën. Het afbeeldingendeel toont werk van Nederlandse ontwerpers/architecten; de *usual suspects* onder wie bijvoorbeeld Cor Alons, Elmar Berkovich, J.J.P. Oud en Rietveld, maar ook het werk van buitenlandse ontwerpers als Paul Bry en Herbert Noth. Een ding hebben ze gemeen, al hun afgebeelde werk was eerder gepubliceerd in *Het Landhuis*. Zichzelf had Retera niet minder dan twaalf pagina’s toebedeeld, waar een groter talent als Hendrik Wouda het met vier moest doen, en dat kwam hem later op forse kritiek te staan. Hoewel het boek sterk leunde op de prachtige fotografie, werden fotografen niet vermeld.

Ook nu weer waren advertenties onontbeerlijk voor een gezonde exploitatie. Bas van Pelt van ‘My Home’ wilde met een halve pagina adverteren, mits er in het boek werk van hem was opgenomen. Of Retera zo vriendelijk wilde zijn te laten weten of dat het geval was.²⁵⁶ Van Pelt was blijkbaar tevreden over de vijf pagina’s die Retera aan zijn werk zei te besteden, want de halve pagina zou een hele worden.²⁵⁷ Metz & Co stelde nog hogere eisen toen de firma door Van der Kolk benaderd werd om te adverteren: bij het werk van Penaat, Berkovich, enz. moest worden vermeld dat de uitvoering door Metz & Co was geschied. Dat vond Van der Kolk nogal overdreven, bovendien was het boek al afgedrukt en kon er niets meer veranderd worden. Dan toch op zijn minst wilde men een erratum. Maar ook daar ging Van der Kolk niet op in, immers de andere adverteerders zouden terecht hetzelfde eisen.²⁵⁸

²⁵² Brief 25-02-1937: Retera aan Van der Kolk.

²⁵³ Brief 29-06-1937: Van der Kolk aan Retera. En ook Retera vond het er uitstekend uitzien, beter dan verwacht: ‘Ik hoop dat het voor u een zakelijk succes wordt’ (brief 30-06-1937: Retera aan Van der Kolk).

²⁵⁴ Brief 29-06-1937: Van der Kolk aan Retera.

²⁵⁵ Brief 30-06-1937: Retera aan Van der Kolk.

²⁵⁶ Brief 12-05-1937: Van der Kolk aan Retera.

²⁵⁷ Briefkaart 13-05-1937: Retera aan Van der Kolk.

²⁵⁸ Brief 14-06-1937: Van der Kolk aan Retera. In de tweede druk zouden bij de foto’s wel de namen van de adverteerders als producent genoemd worden. De heer De Cneud, van Weverij De Cneudt uit Soest, had nog opgemerkt dat het interieur van zit- en eetkamer ‘Vaes’ in Rotterdam (p. 94, 95) niet van de architecten

Al in januari van 1938 bleek een tweede druk noodzakelijk.²⁵⁹ Deze was het bewijs, volgens een bespreking in het *Algemeen handelsblad*, dat er in Nederland zeer grote belangstelling bestond voor moderne, smaakvolle, comfortabele en economische woninginrichting: ‘Wij, Nederlanders, hebben den naam, een der huiselijkste volken ter wereld te zijn en een schrijver, die vragen ter sprake brengt als: “Hoe herbergen wij onze logeergasten?”, “De verbinding tusschen keuken en eetkamer”, “De kinderkamer”, “Deuren, ramen en verlichting”, kan bij ons dan ook altijd rekenen op een grooten en aandachtigen lezerskring’,²⁶⁰ Paul Bromberg was minder lovend geweest over het boek. Reden voor Van der Kolk om Retera te vragen of het niet mogelijk was in de herdruk werk van hem op te nemen, om te voorkomen dat Bromberg ook over deze tweede druk ongunstig zou schrijven: ‘Bij de reputatie die Br. op het gebied van binnenhuiskunst geniet lijkt het mij trouwens niet ongemotiveerd’, voegde hij er vergoelijkend aan toe.²⁶¹ Hoewel het boek in de oorlog uitverkocht raakte, kon Van der Kolk voor een derde druk geen goed papier bemachtigen. In augustus 1942 liet hij aan Retera weten: ‘Het lijkt mij nogal bezwaarlijk voor uw boek houthoudend papier te gebruiken, omdat de foto’s op dat grauwe papier slecht tot hun recht zouden komen’.²⁶² De relatie met Retera was Van der Kolk kennelijk goed bevallen, want voor de serie *Weten en kunnen* vroeg hij hem in 1941 een tweetal nieuwe deeltjes te willen schrijven, over respectievelijk het moderne meubel en de antieke stijlen.²⁶³ Die deeltjes zouden er niet komen.

Practisch huishouden

Niet strikt een boek over woninginrichting, maar wel een waarin de ideale woning aan de orde komt en alle aspecten daarvan die de efficiency in de huishouding moeten vergroten, zoals verlichting, verwarming en de inrichting van de keuken, dat is *Praktisch huishouden*, in 1938 verschenen onder redactie van M. Moussault-Veegens. Arbeid-, tijd- en geldbesparing was ook nu de mantra voor de huisvrouw. Twee binnenhuisarchitecten verleenden hun medewerking: Paul Bromberg met een hoofdstuk over de ideale woning (‘de woning moet ons beschermen bij oorlogsgevaar’) en Ida Falkenberg-Liefrinck met vier hoofdstukken over elektriciteit in de huishouding; verlichting, verwarming en ventilatie; bergruimten; keukens en koelkasten. Emmy van Lokhorst leverde een bijdrage over het huishouden in Nederlands-Indië.

Schoonheid van het moderne binnenhuis in Nederland

In april 1937 schreef de kunsthistoricus D. Bierens de Haan (1893-1968) aan Kosmos: ‘Hierdoor neem ik beleefd de vrijheid u te vragen, of u zich interesseert voor de uitgave van een boek over moderne woninginrichting, waarvoor ik gaarne bereid ben een tekst te schrijven. Ik heb reeds veel studie gemaakt omtrent de aesthetische en technische zijde van dit onderwerp en vele artikelen over de verschillende vraagstukken op dit gebied in kranten en verschillende tijdschriften gepubliceerd. Bovendien ben ik in nauw contact met architecten en

Brinkman & Van der Vlugt was, maar van binnenhuisarchitect J. Wage uit Rotterdam. De Cneudt kon het weten, want hij was de leverancier van de handgeweven meubelstoffen en tapijten voor het interieur. (brief 24-03-1938: Van der Kolk aan Retera.)

²⁵⁹ Brief 25-01-1938: Van der Kolk aan Retera.

²⁶⁰ *Algemeen handelsblad*, 31-12-1938.

²⁶¹ Brief 21-03-1938: Van der Kolk aan Retera.

²⁶² Brief 08-08-1942: Van der Kolk aan Retera.

²⁶³ Brief 27-03-1941: Van der Kolk aan Retera.

ook met industrieelen, zoodat ik meen in staat te zijn nieuwe aspecten te openen en de nieuwe ideeën, opvattingen en technische vorderingen der laatste jaren helder te kunnen belichten'.²⁶⁴ Van der Kolk was geïnteresseerd: 'Voor de uitgave van boeken over moderne woninginrichting hebben wij steeds belangstelling, omdat dit terrein min of meer tot onze specialiteit behoort', antwoordde hij en nodigde Bierens de Haan uit voor een gesprek.²⁶⁵ Het moderne binnenhuis, vond Bierens de Haan, kon nog van een heel ander gezichtspunt worden bekeken.²⁶⁶ De boeken van Paul Bromberg en Miep van Rooy-Berlage waren volgens hem voor tachtig procent een zakelijke beschouwing van de woninginrichting, maar ze besteedden weinig aandacht aan schoonheid en versiering: 'Volgens mijn inzicht richt zich nu de aandacht weer op schoonheid, versiering en aethetica der binnenhuis Kunst'.²⁶⁷ Van der Kolk was overtuigd en kwam meteen ter zake: formaat als van de reeks *Moderne schoonheid*, omvang ongeveer 130 bladzijden, waarvan 3/5 bestemd voor de tekst en 2/5 voor illustraties (foto's). Als honorarium zou Bierens de Haan voor de eerste druk van max. 2500 ex. f 500 ontvangen en voor eventuele herdrukken f 150 per 1000 ex.²⁶⁸ Van het voorwoord dat Bierens de Haan had toegestuurd was Van der Kolk geschrokken. Dat gaf volgens hem de indruk alsof de tekst van het boek afkomstig was van artikelen in het tijdschrift van de vereniging Het Nederlandsch Fabrikaat, en de foto's van het Instituut voor Sier- en Nijverheidskunst in Den Haag. De lezer zou de indruk kunnen krijgen dat Bierens de Haan zich weinig moeite had getroost het boek samen te stellen. Die opmerking nam Bierens de Haan ter harte en hij schreef een nieuw voorwoord.²⁶⁹ Over het uiterlijk van het boek, een ontwerp van Stefan Schlesinger, was Van der Kolk zeer tevreden, zoals trouwens ook over Schlesingers in 1939 bij Kosmos verschenen boek *Voorbeelden van moderne opschriften voor schilders en teekenaars*.²⁷⁰ Al eerder had hij hem gevraagd een nieuw uitgeversmerk voor Kosmos te maken.²⁷¹

Het boek zou veel kritiek te verduren krijgen, die Bierens de Haan probeerde weg te nemen in een uitvoerige brief aan Van der Kolk. Het Nationaal-socialistische *Nationaal dagblad* bijvoorbeeld had hem verweten lekenpraat te verkopen over rassen, wat Bierens de Haan deed opmerken dat hij het recht had de theorie te weerspreken volgens welke het nationaal karakter van het Nederlandse volk alleen maar een weerspiegeling zou zijn van ons ras.²⁷² Het is natuurlijk nooit vast te stellen hoeveel invloed minder gunstige kritiek heeft op de verkoop van een boek, antwoordde Van der Kolk, om nuchter te constateren dat de verkoop helaas te wensen overliet, vooral in vergelijking met andere uitgaven op hetzelfde gebied, die altijd goed verkocht hadden.²⁷³

Geriefelijk wonen in beperkte ruimten

Bijna tien jaar nadat in 1939 *Schoonheid van het moderne binnenhuis in Nederland* van Bierens de Haan was verschenen, pakte Kosmos de draad weer op als marktleider van boeken

²⁶⁴ Brief 20-04-1937: Bierens de Haan aan Kosmos. Voor D. Bierens de Haan, auteur van *Het houtsnijwerk in Nederland tijdens de Gothiek en de Renaissance* ('s-Gravenhage 1921), zie: Ype Koopmans, 'Bernard Hoetger en David Bierens de Haan', *Jong Holland*, nr. 3, 1998, pp. 23-34.

²⁶⁵ Op dinsdag 27 april; brief 24-04-1937: Van der Kolk aan Bierens de Haan.

²⁶⁶ Brief 29-04-1937: Bierens de Haan aan Kosmos.

²⁶⁷ Brief 25-05-1937: Bierens de Haan aan Kosmos.

²⁶⁸ Brief 23-07-1937: Van der Kolk aan Bierens de Haan.

²⁶⁹ brief 08-06-1938: Van der Kolk aan Bierens de Haan.

²⁷⁰ Brief 06-10-1939: Van der Kolk aan Schlesinger.

²⁷¹ Brief 13-12-1939: Van der Kolk aan Schlesinger.

²⁷² Brief 17-01-1940: Bierens de Haan aan Kosmos. Letterlijk schreef Bierens de Haan onder de tussenkop 'Het nationaal karakter': 'Wij zouden nadere toelichting omtrent de beteekenis van het landseigene overbodig achten, indien niet elders de meening had post gevat, dat de volkgeest een zuivere weerspiegeling van het ras des volks zou zijn. Tegen deze meening moeten wij in verzet komen' (p. 113).

²⁷³ Brief 25-01-1940: Van der Kolk aan Bierens de Haan.

op het gebied van de woninginrichting. Uitgever Van der Kolk wilde in de oorlog de boeken die succes hadden herdrukken, maar hij kreeg van de bezetter geen papier toegewezen en kon dus niet de kwaliteit realiseren die hij voor dit type boek voor ogen had. Ook na de oorlog trouwens liet de kwaliteit van het papier nog lang zeer te wensen over.

De belangstelling voor het wonen zou in 1948 een nieuwe impuls krijgen met de start van het tijdschrift *Goed wonen*.²⁷⁴ De gelijknamige stichting stelde zich ten doel het wonen in Nederland op een hoger peil te brengen door verbetering van de woninginrichting in de ruimste zin van het woord. Zij richtte daartoe een toonzaal in aan het Rokin in Amsterdam, waar de vele mensen met een latente belangstelling voor het goede Nederlandse meubel en interieur, voorlichting en advies konden krijgen over bijvoorbeeld hun aankopen of het gebruik van kleur in hun interieur.

Geheel in deze traditie kan het eerste boek worden geplaatst dat Kosmos in datzelfde jaar uitgaf van de binnenhuisarchitect Ep Simons: *Geriefelijk wonen in beperkte ruimten*.²⁷⁵ De titel verwijst naar de woningnood als gevolg van de oorlog; woonruimte was schaars en vaak tijdelijk. Simons wilde aantonen dat met enig inzicht en goede wil men dergelijke ruimten toch tot een 'home' kon maken en verschafte daartoe tal van adviezen en ideeën.²⁷⁶

In 1953 zou Van der Kolk, ondanks de eerdergenoemde slechte kritiek van Otto van Tussenbroek op Simons' eerste boek, toch met dezelfde Simons weer een nieuw boek maken: *Practische en esthetische woninginrichting*.²⁷⁷ Niet meer een opsomming van handige tips was het uitgangspunt, maar het geven van inzicht in de achtergronden van de moderne woninginrichting. De advertenties van fabrikanten en leveranciers, die voor de oorlog achterin de boeken over woninginrichting waren opgenomen, maakten hun rentree. Het papier van het binnenwerk was nu weer van goede kwaliteit, waardoor foto's optimaal tot hun recht kwamen. Deze keer kon Ep Simons behalve interieurs en meubels van Cor Alons en Dirk van Sliedrecht vooral ook veel gerealiseerd eigen werk tonen: verantwoorde interieurs met meubels van 't Spectrum in Bergeijk of de Utrechtsche Machinale Stoel- en Meubelfabriek (UMS) en gordijnen van Weverij De Ploeg, met aan de wand een wandkleed naar ontwerp van M.C. Escher, geweven door Edmond de Cneudt.

Hoe wilt u wonen?

Met het boek *Hoe wilt u wonen?* van Jaap Penraat, waarvan de eerste druk in 1957 verscheen, kwam er een einde aan een lange traditie van Kosmos voor wat betreft uitgaven op het gebied van de woninginrichting. Inmiddels hadden zich nieuwkomers op deze markt aangediend, zoals uitgeverij Moussault in Bussum en G. van Saane in Amsterdam, en ook gevestigde namen als Van Holkema & Warendorf in Amsterdam en Nijgh & Van Ditmar in Rotterdam verstevigden hun positie in dit lucratieve marktsegment. Overal werd na de oorlog gebouwd,

²⁷⁴ *Goed wonen. Maandblad voor goede woninginrichting. Orgaan van de Stichting Goed Wonen*, jrg. 1 (1948) – 21 (1968). De eerste redactie bestond uit mevr. B. Niegeman-Brandt, mevr. B. Wijers-Nort, Paul Bromberg, A. Bueno de Mesquita, G.M. Dersjant, W.H. Gispen en Hein Salomonson, redactiesecretaris was Wim den Boon.

²⁷⁵ Door de matige kwaliteit houthoudend papier werd gekozen voor lijn- en perspectieftekeningen en niet voor foto's. Het boek was gedrukt bij Meijer's Boek- en Handelsdrukkerij in Wormerveer. De tweede (en laatste) druk uit 1949 verscheen in een oplage van 2500 ex. op eenzelfde kwaliteit houthoudend papier bij Verweij in Mijdrecht. Deze tweede druk was volledig opnieuw opgemaakt in andere corpsen voor de koppen en de platte tekst en met een andere interlinie. Het honorarium van Simons bedroeg 10% van de ingenaalde prijs van f 3,75 (brief 10-05-1950: Directeur Kosmos aan Simons).

²⁷⁶ Simons bood middels een advertentie in het vakblad *Ons Huis*, 5 (1947), nr. 1, p. 36, zijn diensten aan voor het ontwerpen van meubels en interieurs, en het samenstellen van catalogi voor handel en industrie. Desgewenst was hij ook bereid zijn medewerking te verlenen aan interieurwinkels 'onder uw eigen firmanaam'. Simons publiceerde regelmatig artikelen in *Ons Huis*.

²⁷⁷ De tweede druk verscheen een jaar later. De flaptekst maakt er melding van dat Simons ook bekendheid verwierf door radio en televisie.

en grote massa's mensen moesten worden gehuisvest. De vraag naar boeken op het gebied van bouwen en woninginrichting was dan ook navenant groot.

Jaap Penraat (1918-2006) was binnenhuisarchitect en industrieel ontwerper. Hij gaf de lezer tips hoe een ruim en behaaglijk interieur te scheppen, waarin de huisvrouw niet van 's morgens vroeg tot 's avonds laat hoefde te sloven en zwoegen, maar waarin zij de tot een minimum gereduceerde huishoudelijke arbeid met genoeg zou verrichten. Het boek werd ontworpen door Charles Jongejans, de broer van Penraats vrouw Jettie. Beiden waren lid van de Vereniging van Beoefenaars der Gebonden Kunsten in de Federatie (GKf); Penraat bovendien van de Kring Industrieel Ontwerpers (KIO). Geheel in de traditie van de GKf die zich sterk maakte voor de positie en rechten van ontwerpers, werden op de laatste pagina de fotografen genoemd. Onder hen vinden we Paul Huf, E.M. van Ojen, Jaap d'Oliveira, Hans Spies en Jan Versnel. De foto die Jongejans gebruikte voor het ontwerp van de stofomslag is van Paul Huf. De kwaliteit van dit boek, zowel naar inhoud, fotografie als vormgeving, deed recht aan de staat van dienst van Kosmos op dit gebied. Het boek had veel succes en zou het brengen tot een derde druk, die verscheen in 1963. Uitgever Jac. van der Kolk was toen al twee jaar met pensioen.

3.1.4. Meubelboeken

Het ideaal van de sociaal bewogen architecten en ontwerpers uit de eerste helft van de vorige eeuw was, om aan de minder bedeelden in de samenleving goed ontworpen meubels voor een lage prijs te kunnen aanbieden. Een ideaal dat deze ontwerpers zelf nooit hebben kunnen realiseren, ondanks hun verwoede pogingen daartoe. De redenen daarvoor waren velerlei, maar de belangrijkste waren dat het publiek nog niet toe leek aan de moderne meubels, en dat de industrie ontbrak om deze meubels voor een lage prijs te vervaardigen. Het beschavingsoffensief om voor de arbeider een moderner en hygiënischer woonomgeving te creëren, was daarbij vaker een idee-fixe van de culturele elite dan een vraag vanuit 'de markt'. Wat niet wegneemt dat er vanaf het begin van de twintigste eeuw vanuit de arbeidende klasse en de middenklasse een enorme vraag naar zelf te produceren goederen bestond. De welvaart die sinds het einde van de negentiende eeuw geleidelijk was toegenomen, had een gestaag groeiende markt voor nieuwbouwwoningen doen ontstaan, en daarmee voor de woninginrichting en alles wat ermee samenhang.

Plaatwerken

Op het gebied van uitgaven voor de meubelmaker en timmerman had Ahrend een reputatie opgebouwd. Deze plaatwerken, die hun oorsprong vonden in de negentiende eeuw, bestonden uit een aantal losse bladen met tekeningen in een portefeuille. De bladen kwamen in afleveringen in een eenvoudige papieren omslag op de markt, waardoor de koper zijn kosten kon spreiden.

In 1906 was verschenen het plaatwerk *Moderne meubels. Ontwerpen van meubels voor salon, woon-, eet-, studeer- en slaapkamers. Alsmede ontwerpen van serre- en gangmeubelen, kronen en schoorsteemantels*, ontworpen en getekend door de zichzelf 'meubel-architect' noemende J.M.A. Outmans. Outmans was chef-ontwerper bij de meubelfabriek 'Onder den Sint Maarten' in Haarlem.²⁷⁸ In 1910 vertrok hij naar Batavia, waar hij de leiding op zich nam van de meubelfabriek van de heer 't Sas. Hij hield zich daar voornamelijk bezig met het produceren van goed ontworpen, eenvoudige meubels voor een lage prijs. Een specialisatie was het vervaardigen van uitneembare meubelen voor jonge officieren en ambtenaren, die

²⁷⁸ Zie voor deze meubelfabriek: J.A. Pool, 'Meubelfabriek "Onder den St. Maarten"', *Moderne Hollandsche Interieurs*, afl. 2. Bussum, Dr. Gustav Schueler, 1916.

nogal ambulant waren. De meubels waren zo gemaakt, dat zij gemakkelijk in kisten konden worden verpakt.²⁷⁹

Bij de zeventig platen ontbreekt een begeleidende tekst. Het was niet zozeer de bedoeling dat de koper zelf aan de slag ging, daarvoor was toch teveel vakkennis vereist, maar uit de vele voorbeelden van meubels kon hij een keuze maken, en deze laten vervaardigen door een van de vele meubelmakers die Nederland toen nog telde. Als de koper van het plaatwerk heel handig was, kon hij natuurlijk ook zelf een poging wagen. De ontwerpen waren geheel in de geest van de meubelontwerper Willem Penaat (1875-1957), die zich zijn leven lang inzette voor goede, eigentijds vormgegeven producten en de smaakontwikkeling van en meubelproductie voor arbeiders.²⁸⁰

De architect Willem Noorlander publiceerde in 1907 bij Ahrend het plaatwerk *Betimmeringen*. Het bevatte ontwerpen voor betimmeringen van woon- en eetkamers, salons, kantoorlokalen, trappen, hallen, wachthuizen, kiosken, erkers, balkons, kappen, winkelpuien, winkelinterieurs, buffetten, serres, deuren en kasten, balusters, rustbanken, hekken, tentoonstellingsstands, gevelfragmenten, enz. De tekeningen hadden nu een precieze maatvoering, waaruit blijkt dat ook dit plaatwerk bedoeld was om uit te kopiëren.²⁸¹

In de vraag naar tekeningen van meubels die rechtevrij konden worden nagemaakt, werd ook voorzien door de meubelontwerper K.L. van Leeuwen in *Werkstukken voor den meubelmaker* (1910).²⁸² Een uitgave bestaande uit twee mappen, één met foto's en beschrijvingen, de ander met zeer gedetailleerde tekeningen op een formaat van 96x66 cm.

Afgebeeld en beschreven werden buffetten, (uittrek)tafels, eet- en slaapkamerstoelen, ledikanten, linnenkasten, kapstokken, een pianokruk, paraplustandaard, haardscherm en boekenkast. Kortom alles om een woning compleet in te richten. De uitgave van Ahrend zou tot in het begin van de jaren dertig leverbaar blijven, omdat het 'vele meubels bevat, die ook thans nog veler smaak zullen kunnen bevredigen'.²⁸³ Een recensent, die schreef onder het pseudoniem Omega, beschuldigde Van Leeuwen van plagiaat, maar sprak desalniettemin van een 'uitgaaf van uitnemend praktisch belang':

De samensteller van dit werk, die zelf goede meubels heeft ontworpen, toont hier in de leer te zijn gegaan bij een meester in het vak, den genialen architect De Bazel. Het is niet meer dan plicht diens naam te noemen omdat niet alleen de hoofdvormen maar ook de versieringen en het beeldhouwwerk bij vele dezer meubels regelrecht van hèm zijn afgekeken. Het is nu wel niet precies... heel netjes van den heer Van Leeuwen om het auteursrecht zoo weinig te eerbiedigen want hij noemt de Bazel nergens, maar men heeft door dit plagiaat dan toch maar modellen van meubelen die niet alleen praktisch en degelijk, maar ook zeer smaakvol en sierlijk zijn. Op alle buitenlandse tentoonstellingen hebben de meubels van de Bazel den hoogsten lof en de hoogste onderscheidingen verworven. In Duitschland heeft hij reeds school gemaakt. [...] 'Imitation is the sincerest form of flattery'.²⁸⁴

Daarmee kon De Bazel zich troosten.

Het boek was ook verkrijgbaar in Nederlands-Indië, wat de recensent tot de suggestie bracht de meubels na te laten maken door Chinese meubelmakers aldaar, zodat geen dure meubels meer in Europa besteld hoefden te worden.

²⁷⁹ *Het Nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië*, 16-02-1910. In 1911 startte Outmans samen met architect Derx het architectenbureau Derx en Outmans. Zie *Het Nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië*, 17-08-1911 en 12-07-1913.

²⁸⁰ Zie voor Penaat en zijn niet-aflattende beschavingsoffensief: Corrie van Adrichem, *Willem Penaat, meubelontwerper en organisator*. Rotterdam, Uitgeverij 010, 1988.

²⁸¹ Titelblad + 48 platen in halflijnen portefeuille. 55,5 cm. f 24,00. Ontwerp omslag: W. Noorlander.

²⁸² Zie voor Van Leeuwen: Margriet Knol, *Klaas van Leeuwen 1868-1935*. Assen, Drents Museum, 1988.

²⁸³ Uitgeverij Kosmos, *Catalogus 1931/32*.

²⁸⁴ *De Sumatra post*, 26 november 1910.

Een laatste voorbeeld van een van de vele uitgaven bedoeld om meubels uit na te (laten) maken, is het bij Kosmos verschenen plaatwerk *Moderne eenvoudige meubels* van H. van Dorp. Al eerder had Van der Kolk contact gehad met Van Dorp over de uitgave van nog een ander boek met als werktitel *Practisch handboek voor den meubelmaker*, waarvoor hij een voorlopige berekening maakte. De oorspronkelijke opzet, een boek van 500 pagina's, zou te duur worden, waarop Van der Kolk voorstelde de omvang terug te brengen tot 20 à 25 vel van 16 bladzijden. Als voorbeeld voor het formaat en de zetspiegel stuurde hij de eerste aflevering van deel I van *Constructie van gebouwen* van J.G. Wattjes toe.²⁸⁵ Vier maanden later drong Van der Kolk tevergeefs aan op spoedige inlevering van het manuscript: 'Wij zouden namelijk de exploitatie van dit boek gaarne in den kortst mogelijken tijd willen aanvangen, mede uit vrees, dat een andere uitgever ons met een dergelijk boek zou voor zijn'.²⁸⁶ Ook een herhaald verzoek in 1927 zou niet leiden tot het gewenste boek.²⁸⁷

De totstandkoming van *Moderne eenvoudige meubels* zou soepeler verlopen. Met een grote Duitse drukker had Van der Kolk een overeenkomst gesloten voor het drukken van het plaatwerk, dat in 1923 bij Kosmos zou verschijnen. Het honorarium van Van Dorp voor de eerste druk bedroeg f 1800.²⁸⁸ De uitgave bevatte een inleidende tekst en zestig platen met ontwerpen van de meest voorkomende meubels als stoelen, tafels, kasten, buffetten, dressoirs, bureaus, ledikanten, wastafels, enz. In de fondscatalogus prijst de uitgever ze aan als ontwerpen van zeer goede, smaakvolle meubels, 'zooals onze tijd ze verlangt', die speciaal voor deze uitgave waren ontworpen, waardoor iedere koper het recht had ze te maken en in de handel te brengen.²⁸⁹

Van Dorp had twee jaar eerder meegewerkt aan de 'Tentoonstelling voor woninginrichting' in het Stedelijk Museum in Amsterdam.²⁹⁰ Deze tentoonstelling was een initiatief van de Amsterdamse Coöperatieve Woningvereniging 'Samenwerking'. De modelkamers voor gezinnen met een beperkt vast inkomen waren ingericht door A.K. Grimmon en N.P. de Koo, die voor arbeidersgezinnen door H. van Dorp, Arnold Jansen en P. Kramer. De meubels konden ook worden gekocht: 'H. van Dorp had het grootste succes'.²⁹¹ Uit deze tentoonstelling groeide het Adviesbureau voor Woninginrichtingen, een instelling die ontwerpers de gelegenheid bood permanent goede en goedkope meubelen te exposeren en te verkopen, ook die van H. van Dorp.

Na afloop van deze zeer succesvolle tentoonstelling had Van der Kolk aan Van Dorp gevraagd een plaatwerk van eenvoudige moderne meubels samen te stellen. In de inleiding schreef Van Dorp dat het geenszins zijn bedoeling was met deze uitgave 'een richting aan de vormen der hedendaagse meubelen te willen geven, doch alleen om enige goede vormen en verhoudingen aan te geven van eenvoudige, goed geconstrueerde meubelen, welke aan esthetische eisen voldoen, en door hun eenvoud ons niet zullen vervelen of hinderen. [...] Een eenvoudig meubel zonder opschik of versiering dus goed van vorm, verhouding en kleur zal ons veel beter bevredigen, dan een waarbij alleen de kostbaarheid van materiaal, bewerking en de daarmee zoo dikwijls gepaard gaande overlading, op den voorgrond is gebracht'. De prijzen van deze meubels waren niet hoog, zodat ze door iemand met beperkte middelen bekostigd konden worden. De uitvoering was bedoeld in een niet te kostbare houtsoort, en voor de bekleding van de zitmeubelen moest een sterke solide stof gebruikt worden. De vorm

²⁸⁵ Brief 08-11-1922: Van der Kolk aan Van Dorp.

²⁸⁶ Brief 17-03-1923: Van der Kolk aan Van Dorp.

²⁸⁷ Brief 16-11-1927: Van der Kolk aan Van Dorp.

²⁸⁸ Brief 12-08-1922: Van der Kolk aan Van Dorp.

²⁸⁹ 8 p., 60 pltn. (44x32 cm.) Fol. in map. f 16,50.

²⁹⁰ Van 15 mei tot 30 juni 1921.

²⁹¹ Zie Arnold H. Jansen *Het industrieel uitgevoerde meubel. Serie De toegepaste kunsten in Nederland*. Rotterdam, W.L. & J. Brusse, 1925. p. 17. Jansen behandelt in deze uitgave alleen houten meubels. Van Van Dorp laat hij een buffet en twee stoelen zien, beide uit 1923.

en constructie waren er alle op berekend om met behulp van de machine gemaakt te kunnen worden. Volgens Van Dorp waren deze meubelen zeer geschikt voor massafabricage en konden ze door iedere meubelmaker vrij gemakkelijk worden vervaardigd.

Het interieur van de door Van Dorp ontworpen arbeiderswoonkamer, zoals op de tentoonstelling te zien, is afgebeeld in *Moderne eenvoudige meubels*. De bijbehorende tekeningen van het buffet en de stoelen zijn eveneens in de map opgenomen. De uitvoering is bedoeld in iepen- of eikenhout, rood gebeitst en in de was geboend. De ladeknopjes en sleutelplaatjes van het buffet zijn van ebbenhout. De zittingen van de stoelen zijn bekleed met donker groen Sparta leerdoek. Architect Jan Wils schreef in zijn recensie van het plaatwerk in *Het Vaderland*:

In het algemeen houd ik niet van dit soort werken. Meestal komen ze in handen van hen, die het levende ontwerp van den samensteller door redeloos copieëeren den nek omdraaien. Het resultaat is dan het bloedeloze, quasi-moderne, geestloze armoedige prul, dat met veel misbaar door iederen meubelwinkel wordt aangeprezen. De ontwerpen in het album zijn voor het meerendeel werkelijk goed. De meubels zijn eenvoudig, van aangename verhoudingen en, wat ook met het bovengezegde van belang is, zonder al te veel versiering. De bijgevoegde constructieve details verhoogen de waarde.²⁹²

Bij Ahrend zouden in 1935 en 1947 nog twee meubelboeken verschijnen, van respectievelijk S. Middelhoek en C.C. de Lathouder.²⁹³ Kosmos op zijn beurt zou zich in de jaren dertig gaan specialiseren in boeken over de woninginrichting, zoals eerder in dit hoofdstuk is beschreven. Gedurende de Tweede Wereldoorlog heeft Van der Kolk zich veel moeite getroost om een waardige opvolger te vinden voor het boek van Van Dorp. De aangewezen auteur was binnenhuisarchitect F.U. Verbruggen, die na een opleiding aan het Instituut voor Kunstnijverheidsonderwijs in Amsterdam vijf jaar gewerkt had op de ontwerpafdeling van de firma Reens. Daarna vestigde hij zich als zelfstandige en leverde o.a. ontwerpen aan woninginrichters en meubelfabrikanten.²⁹⁴ Verbruggen stelde voor het boek als 'ringboek' uit te geven, met uitsluitend moderne meubelen. Bij gebleken behoefte zou dan later een tweede deel over de zogenoemde rustieke meubelen kunnen worden samengesteld. Het voorwoord wilde hij laten schrijven door de ontwerper en typograaf Willem Sandberg. De band zou hij zelf ontwerpen en hij dacht daarbij aan dun karton, met daaroverheen een blad dik cellofaan. 'Zullen hier verder werk van maken', aldus beëindigde Van der Kolk het verslag instemmend.²⁹⁵ Het contact was zo goed bevallen dat Van der Kolk Verbruggen had gevraagd zijn privé kantoor opnieuw in te richten.²⁹⁶

Het was in september 1942 dat Van der Kolk reageerde op een brief van de Nederlandsche Kultuurkamer, waarin deze had verzocht om inlichtingen betreffende Verbruggen en diens werk. 'Wij kunnen u alleen mededelen, dat wij den heer V. op grond van zijn door hem getoonde meubelontwerpen beschouwen als een zeer begaafd ontwerper. Wij hebben ons dan

²⁹² *Het Vaderland*, 1 november 1923. Twee weken voor het verschijnen van de advertentie had Van der Kolk een aangenaam onderhoud met Wils gehad over de in 1923 verschenen uitgaven. Hij stuurde Wils een lijst met zeventien boeken en bevestigde in een brief van 12-10-1923: 'Deze boeken worden dus allen door u besproken in het December-nummer van "Boek en Kunst", meer in het bijzonder de uitgaven "van Dorp, Meubels", "Wattjes, Constructie" en "Godefroy, Geschiedenis v.d. Bouwkunst. [...] Behalve in "Boek en Kunst" mogen wij dus van de drie bovengenoemde uitgaven een bespreking tegemoet zien in "Het Vaderland"'.
²⁹³ S. Middelhoek. *Vormgeving in hout voor binnenhuis en tuin. 36 Platen met perspectief- en constructieteekeningen van eenvoudige meubelontwerpen, tuinkekjes, tuinhuisjes, enz.* (1935). 4 pp. en 36 platen in map. 40 cm. f 5,25. C.C. de Lathouder. *Meubelbouw. Studieboek voor den meubelconstructeur.* (1947). 120 pp., ill. 29,5 cm. f 8,50.

²⁹⁴ Verslag bespreking 12-11-1941: Van der Kolk met Verbruggen.
²⁹⁵ Verslag bespreking 05-12-1941: Van der Kolk met Verbruggen.
²⁹⁶ Brief 16-04-1942: Verbruggen aan Van der Kolk.

ook tegenover den heer V. bereid verklaard een werk van zijn hand uit te geven met voorbeelden van goede moderne meubels, natuurlijk op voorwaarde, dat hij lid van de Nederlandse Kultuurkamer zou zijn. Een eventueel verzoek van den heer V. als zodanig te worden toegelaten ondersteunen wij dan ook gaarne'.²⁹⁷ Het boek is tijdens de oorlog niet verschenen. De reden daarvan is niet bekend, maar de meest waarschijnlijke is dat geen papier verkregen kon worden. Een andere reden zou kunnen zijn dat Verbruggen had geweigerd zich aan te melden bij de Kultuurkamer. Na de oorlog pikte Van der Kolk het boek weer op. De papiersituatie was nog niet zodanig verbeterd dat het meubelboek zou kunnen worden uitgegeven, maar Van der Kolk vroeg wel alvast naar de kopij: 'Ik vraag mij n.l. af, of dit boek wellicht in belangrijke mate voor export in aanmerking kan komen, in welk geval de overheid ons wellicht de uitgave zou willen mogelijk maken', zo schreef hij eind 1945.²⁹⁸ De laatste brief aan Verbruggen dateert van september 1948. Diezelfde maand had Verbruggen enkele tekeningen voor zijn boek laten zien en advies gevraagd met het oog op de technische uitvoerbaarheid'.²⁹⁹ Waar het misging blijft onduidelijk, maar de opvolger van Van Dorps *Moderne eenvoudige meubelen* zou er niet komen.

In de serie *Weten en kunnen* verschenen nog twee deeltjes over meubels, zij het van geheel verschillende aard. J. Godefroy stelde in 1923 een dubbelnummer samen onder de titel *Beknopt overzicht van de meubelstijlen*. Het was ook in een gebonden uitvoering verkrijgbaar, en de tweede druk zelfs met een stofomslag.³⁰⁰ Van H.Th. Janssen verscheen in 1958 *Meubeltjes die u zelf kunt maken*.

Een inbussleutel was niet voldoende om de meubels van Outmans, Noorlander, Van Leeuwen en Van Dorp te maken, daar was aanzienlijk meer gereedschap voor nodig. En bij het vervaardigen van de meubels uit hun 'catalogi' was wel degelijk vakmanschap vereist, wat niet het geval is bij de meubels uit de catalogi van Ikea. Die kunnen door iedere arbeider of middenstander gemonteerd worden, zonder enige vakkennis. Het beschavingsoffensief was tot een goed einde gebracht, zo lijkt het, maar het plezier in het maken verdwenen.

3.1.5. Stedenbouw en planologie

De eerste keer dat Van der Kolk een voorstel kreeg voor een boek over stedenbouw was in 1921. Hij had van de architect Jan Wils vernomen dat ir. W. van Boven, inspecteur van de volksgezondheid in Den Haag, het voornemen had een dergelijk boek te schrijven, maar na aanvankelijke interesse besloot Van der Kolk er toch van af te zien:

Ons klein land zal o.i. voor een werk over stedenbouw, slechts een beperkt afzetgebied hebben. Naar wij verwachten zou het in hoofdzaak gekocht worden door de hoofden van gemeentewerken, die een uitbreidingsplan in voorbereiding hebben en door slechts weinig architecten en andere bouwkundigen, wier belangstelling voor stedenbouw zoover gaat, dat zij er zich een vrij kostbaar werk over aanschaffen. Want goedkoop zou een dergelijk werk zeker niet zijn, èn door de beperkte oplage, en doordat zoo'n werk uiteraard veel illustraties en kaarten vraagt.³⁰¹

Twee jaar later stelde de Haagse architect Herm. C. Lelie voor een brochure samen te stellen over de in augustus 1923 in Göteborg te houden internationale stedenbouwtentoonstelling die hij van plan was te bezoeken, en over het congres over ditzelfde onderwerp dat hij wilde

²⁹⁷ Brief 24-09-1942: Van der Kolk aan de Groep Kunstambacht van het Gilde voor Bouwkunst, Beeldende Kunsten en Kunstambacht [der Nederlandsche Kultuurkamer], Den Haag.

²⁹⁸ Brief 20-12-1945: Van der Kolk aan Verbruggen.

²⁹⁹ Verslag bespreking 29-09-1948: Van der Kolk met Verbruggen.

³⁰⁰ Brief 18-09-1929: Van der Kolk aan Godefroy.

³⁰¹ Brief 07-10-1921: Van der Kolk aan Van Boven.

bijwonen.³⁰² Van der Kolk antwoordde dat hij er in verband met vele nieuwe uitgaven tot zijn leedwezen niet op kon ingaan.³⁰³

Een meer serieus voorstel kwam in datzelfde jaar van J.M. de Casseres, architect en lid van de Town Planning Institute (AMTPI) in Engeland.³⁰⁴ Na een langdurig verblijf in Engeland, dat geheel in het teken had gestaan van de stedenbouw aldaar, had hij een manuscript gereed: het resultaat van zes maanden noeste arbeid. De belangstelling voor stedenbouw nam steeds meer toe in Nederland, vond De Casseres, en het internationale stedenbouwcongres in Zweden had daar zeker aan bijgedragen. Het eerste grote boek over stedenbouw, geschreven door een vakman, zou stellig op de aandacht van een groot publiek van architecten, gemeentelijke diensten, woningexperts, enz., kunnen rekenen. In deze overtuiging werd hij gesterkt door Berlage en Wattjes, die zijn plan toejuichten. Zijn ervaring als 'urbanist', schreef De Casseres, berustte op een langdurige werkzaamheid als architect bij de stedenbouwkundige dienst in Dresden. Die ervaring kwam hem hierbij goed van pas. Hij zou zich dan ook niet tot Engeland beperken, hoewel dat de interessantste ontwikkelingen te zien gaf, maar in zijn overzicht de gehele stand der hedendaagse stedenbouw betrekken.

De voorzitter van de International Federation for Housing and Planning, Ebenezer Howard, had zich bereid verklaard een voorwoord te schrijven, hoewel De Casseres bij nader inzien daarvoor Berlage wilde uitnodigen, uit waardering voor diens baanbrekend werk op stedenbouwkundig gebied. Hij voegde bij zijn brief de hoofdstukindeling en 28 paginagrote illustraties.³⁰⁵ Het boek zou om onbekende redenen niet bij Kosmos verschijnen, maar in 1926 onder de titel *Stedebouw* bij S.L. van Looy in Amsterdam. Howard noch Berlage zou het voorwoord schrijven; dat werd toevertrouwd aan Patrick Abercrombie, hoogleraar in de stedenbouw aan de universiteit van Liverpool.

Stedebouwkundige beschouwingen

Pas in 1943 zou Kosmos een eerste boek over stedenbouw uitgeven. Van der Kolk had in januari van dat jaar een brief ontvangen van J.C.L.B. Pet, die schreef de laatste hand te leggen aan een manuscript getiteld 'Stedebouwkundige aantekeningen'.³⁰⁶ Pet was in 1940 gepromoveerd aan de Technische Hogeschool in Delft op het proefschrift *Prijs en waarde van stedelijke bouwgrond*. Hij was betrokken bij de wederopbouw van Rotterdam als lid van de staf van het Adviesbureau Stadsplan Rotterdam (ASRO) en als medewerker van ir. W.G. Witteveen.

Pet schreef dat hij in het manuscript de theoretische grondslagen van de stedenbouw behandelde, waarbij hij de pretentie had dat dit de eerste maal was dat op dit gebied iets zou worden gepubliceerd dat hout sneed. In het boek door hem ontwikkelde begrippen als 'minimale physiologische afstand' en 'contact-getal' waren nog niet eerder te berde gebracht, en hij verwachtte dan ook onder vakgenoten aanmerkelijke oppositie.

Voor publicatie van het boek was toestemming vereist van het Departement voor Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming. Van der Kolk legde aan Pet de procedure uit:

De aan het Dept. voor O.W. en K. ontvangen manuscripten worden aan een 'deskundige' ter beoordeling gezonden. Wordt het manuscript door deze goedgekeurd, dan beoordeelt het Dept. de belangrijkheid der uitgave, met het oog op het beschikbare papier. Het Dept. heeft maandelijks over een kwantum de beschikking, waarvan een

³⁰² Brief 06-06-1923: Lelie aan Ahrend.

³⁰³ Brief 12-06-1923: Van der Kolk aan Lelie.

³⁰⁴ Brief 30-07-1924: De Casseres aan Ahrend.

³⁰⁵ De hoofdstukindeling luidt: 1. De Grondslagen der Stedebouw; 2. Engeland, land en volk; 3. Stedebouw in Engeland; 4. De "Industrial Revolution" en haar invloed op de stadsontwikkeling; 5. Wetgeving en procedure; 6. Londen; 7. Tuinstad en tuinstadbeweging; 8. Town improvement; 9. Christopher Wren en zijn plan voor Londen; 10. Side-planning en staduitbreiding; 11. Regional planning.

³⁰⁶ Brief 18-01-1943: Pet aan Van der Kolk.

gedeelte bestemd voor onderwijs-uitgaven en een kleiner deel voor wetenschappelijke uitgaven. Dit laatste kwantum, dat toch al niet groot was, is in het begin van dit jaar gehalveerd. Het is dan ook lang niet toereikend voor de uitgaven, waarvoor toestemming wordt aangevraagd. Men plaatst de uitgaven in volgorde van belangrijkheid op een lijst en eerst wanneer er papier voor beschikbaar gesteld kan worden, wordt de aanvraag met gunstig advies doorgezonden naar een commissie van het Dept. van Handel, die nagaat of bij de uitvoering de nodige zuinigheid in acht genomen is en die ten slotte ook nog de toestemming kan weigeren. Is deze tweede instantie gepasseerd, dan wordt de goedkeuring gevraagd van een Duitse instantie en eerst daarna gaat de aanvraag naar het Rijksbureau voor de Grafische Industrie. Daar wordt dan nagegaan of papier uit de voorraad van den uitgever of den drukker moet worden betrokken of dat een aankoopvergunning moet worden verstrekt.³⁰⁷

Het boek zou in 1943 verschijnen onder de titel *Stedebouwkundige beschouwingen*. Op voorspraak van Pet had zijn zoon, 'die zich met redelijk succes beweegt op het gebied van de toegepaste kunst', band en omslag ontworpen.³⁰⁸ In een voorbericht schreef Pet, die ook al voor mei 1940 aan uitbreidingsplannen van Rotterdam gewerkt had, dat hij in aanraking was gekomen met tal van lieden met uiteenlopende meningen over de stedenbouw, en ook in de stedenbouwkundige literatuur vond hij tegenstrijdige opvattingen. Dat had bij hem het vermoeden gewekt dat er aangaande de stedenbouw sprake was van veelal subjectieve opvattingen, en dat het aan een onpersoonlijke, wetenschappelijke basis ontbrak. 'Welnu', eindigde hij kordaat, 'ik zette mij ertoe, dezen onpersoonlijken grondslag te zoeken, en de volgende verhandeling is het resultaat van deze poging. [...] "Du choc des opinions jaillit un manuscrit"'.³⁰⁹

Nieuw Nederland

In 1944 kreeg Van der Kolk een tekst aangeboden van een auteur die zich bediende van het pseudoniem Marnix. Het geschrift droeg de titel 'Nieuw Nederland. Gedachten over de vorming van een nieuwe gemeenschap'. De hem onbekende schrijver wilde het zo snel mogelijk na de bevrijding doen verschijnen. De tekst had Van der Kolk met instemming gelezen, schreef hij aan zijn sterauteur Jan Mens, en naar zijn mening zou deze kunnen bijdragen aan de politieke wederopbouw van Nederland. Probleem was dat sinds de capitulatie de gehele pers sterk links georiënteerd was en hij betwijfelde of het geschrift wel openlijk bijval zou krijgen. Weliswaar waren er ongetwijfeld duizenden landgenoten voor wie deze brochure verhelderend kon werken en die haar met instemming zouden lezen, maar zij konden, volgens Van der Kolk, op dat ogenblik niet hun stem laten horen. En hij zou niet gaarne door publicatie van dit geschrift het gevaar lopen voor reactionair te worden aangezien. De schrijver vertoefde op dat moment in Engeland als reserve-officier, zodat Van der Kolk geen overleg kon plegen, en hij vroeg Mens: 'Zoudt u mij het genoegen willen doen het eens te lezen en er mij uw mening over te zeggen? U hebt natuurlijk wel al begrepen, dat ik u niet uw oordeel vraag als letterkundige, maar als een eerlijk man met eigen politieke overtuiging. Ik ben er zeker van, dat u het niet prettig zou vinden, wanneer uw uitgever betrokken zou worden in een aanval op een door hem uitgegeven politieke publicatie'.³⁰⁹ Jan Mens voldeed graag aan het verzoek. De tekst was hem uit het hart gegrepen en hij antwoordde:

³⁰⁷ Brief 13-04-1943: Van der Kolk aan Pet. Van der Kolk voegt daar later nog aan toe dat bij de beoordeling van een toegezonden proefpagina in aanmerking moet worden genomen, dat lettergrootte en zetspiegel (breedte, hoogte en interliniëring) van overheidswege waren voorgeschreven (brief 21-07-1943: Van der Kolk aan Pet).

³⁰⁸ Brief 14-03-1943: J.M. Pet [de zoon van J.C.L.B. Pet] aan Van der Kolk. Pet jr. zou voor het ontwerp een honorarium van f 40 ontvangen.

³⁰⁹ Brief 15-08-1945: Van der Kolk aan Jan Mens.

Op vele punten is de schrijver oer-, bijkans angstig-conservatief. Het bepleiten van meerdere bevoegdheden aan de Kroon lijkt mij niet minder dan feodalisme! En het zou in strijd zijn met onze tradities, gevormd door den Prins van Oranje en tot gemeengoed geworden in de, ook door den auteur geroemde, Gouden Eeuw, onze spreekwoordelijke onafhankelijkheid te offeren op het altaar van een – toch slechts tijdelijke en oververhitte – Oranjeliefde. Doch dit terzijde. Want ‘Marnix’ (in dit geval absoluut zónder van St. Aldegonde!) staat niet alleen met zijn teruggrijpen naar de volstrekt verleden tijd. [...] Want wat mij het geschrift van Marnix zo aantrekkelijk doet zijn, en waarom het met mij vele lezers zal bevredigen, zijn de bijkans kinderlijk spontane zinnen, waarin hij zijn mening geeft over ons komende, of in elk geval gewenste, gemeenschapsleven. Ik vind dit prachtig! Ik vind dit zó goed, dat ik alle bezwaren van reactionaire aard over boord zwiep en mij haast Marnix de hand te drukken.³¹⁰

Het enthousiasme van Mens trok Van der Kolk over de streep en het geschrift zou in het najaar van 1945 verschijnen. Achter het pseudoniem Marnix bleek de stedenbouwkundige S.J. van Embden (1904-2000) schuil te gaan. Op het moment van verschijnen van *Nieuw Nederland*, zoals zijn pamflet heette, werkte Van Embden bij het Adviesbureau Stadsplan Rotterdam (ASRO), net als de hiervoor genoemde J.C.L.B. Pet. In 1948 werd hij voor een jaar benoemd tot buitengewoon hoogleraar Architectuur aan de Technische Universiteit in Bandoeng met als speciale taak het ontwerpen van een nieuw universiteitsgebouw, en in 1964 tot buitengewoon hoogleraar Bouwkunde aan de Technische Hogeschool in Delft.³¹¹ In datzelfde jaar zou Van Embden in eigen beheer en onder zijn eerdere pseudoniem *Nederland's na-oorlogsche gedaante* publiceren.³¹²

Onder dezelfde titel *Nieuw Nederland* verscheen bij Kosmos ook in 1945 een brochure van A.J. Vroon. Die was op dat moment als 2e Luitenant der Infanterie gelegerd in Engeland. Dat weten we, omdat Van der Kolk hem presentexemplaren van de brochure toestuurde.³¹³ Ook is bekend dat de verkoopprijs f 0,50 bedroeg en Vroon als honorarium 10% van de verkoopprijs ontving, tot 5.000 verkochte exemplaren.³¹⁴ Wat we tot nu toe echter niet weten, is hoe de brochure eruit ziet, laat staan welke de inhoud is. Brinkman noch PiCarta vermelden de uitgave.

Nederland anno 1945

Een laatste uitgave die met enige moeite en in de categorie curiosa onder stedenbouw en planologie gerangschikt kan worden, is een grote gekleurde, decoratieve wandkaart van Nederland op het formaat 97,5 x 79,5 cm van de hand van de architect David Zuiderhoek, in 1945 verschenen onder de titel *Nederland anno 1945*. De oplage bedroeg 2950 exemplaren, waarvoor de auteur in één keer f 2212,50 ontving, oftewel f 0,75 per exemplaar. Aangezien het gebruikelijke auteurshonorarium 10% per verkocht exemplaar bedroeg, mogen we aannemen dat de (onbekende) verkoopprijs f 7,50 was.

Van der Kolk gebruikte de kaart ook als relatiegeschenk, want hij stuurde zijn belangrijkste auteurs een gratis exemplaar: ‘De eerste uitgave, die wij in vreedstijd het licht kunnen laten zien, is geen boek, doch een decoratieve kaart van Nederland, die naar wij hopen kan

³¹⁰ Brief 16-08-1945: Mens aan Van der Kolk.

³¹¹ Zie voor Van Embden: Van Geest 1996.

³¹² Beide uitgaven worden niet genoemd in de bibliografie in Van Geest 1996, pp. 164, 165.

³¹³ Map 1171/1945 – Diversen K-Z: eerste oplage bedroeg 2000 ex.; presentexemplaren werden verstuurd naar: A.J. Vroon, 2e Luitenant der Infanterie no. 301882. Royal Netherlands Army =, S.E.F. Great Britain.

³¹⁴ Brief 24-05-1945: Van der Kolk aan A.J. Vroon.

bijdragen tot versterking van de liefde voor ons land en zal opwekken tot deelneming aan de wederopbouw'.³¹⁵

Over een eventuele herdruk was Van der Kolk minder optimistisch dan de auteur: 'In tegenstelling met uw indruk, heb ik echter sterk het vermoeden, dat uw kaart niet behoort tot de artikelen, die langzamerhand ingang vinden, doch meer tot de gelegheidsartikelen, waarvoor de belangstelling snel vermindert'.³¹⁶

Niet bij Kosmos maar bij Ahrend zou Zuiderhoek, inmiddels stadsarchitect van Amersfoort, in 1947 een boek publiceren onder de titel *De bouwkunst van het kleine landhuis*. Net als het in hoofdstuk 3.1.2. besproken, in 1934 door Ahrend uitgegeven plaatwerk van B.W.A. Goddijn, *Ontwerpen voor kleinere land- en zomerhuisjes*, bleek het een geduchte concurrent voor de door Van der Kolk uitgegeven boeken op dit gebied.

3.1.6. Tuin en landschap

Kosmos had een bijzonder goede reputatie op het gebied van natuur, plant en dier, zoals we in het tweede hoofdstuk zagen. Dit fondssegment neemt in de periode 1923-1960 qua omvang de derde plaats in, na architectuur en literatuur. Op het gebied van bloemen, planten en tuinen droegen 22 auteurs bij aan het succes. De hier besproken boeken richtten zich specifiek op het ontwerpen en aanleggen van tuin en landschap. Op dat gebied verschenen drie titels van respectievelijk J.P. Fokker en het tweetal G.J. Pannekoek en J.J. Schipper. In de serie *Weten en kunnen* daarnaast nog drie titels, van de hand van G. Bleeker, W. Abbing en A.C. Muller-Idzerda. De boeken van Pannekoek & Schipper en Muller-Idzerda richtten zich behalve op ontwerp en aanleg van tuinen ook op beplanting en onderhoud.

Tuinen in Holland

J.P. Fokker kennen we als auteur van het succesvolle boek *Het eigen huis*, waarvan de eerste druk in 1931 verschenen was in de serie *Moderne schoonheid*. Een jaar later publiceerde hij in dezelfde serie de uitgave *Tuinen in Holland*. Fokker was behalve architect ook tuinarchitect; hij was lid van de Bond van Nederlandsche Architecten (BNA) en van de Bond van Nederlandsche Tuinarchitecten (BNT). Het eerste contact van Fokker met Kosmos dateert uit 1929 en betrof de plannen van Van der Kolk voor een aan huis en tuin gewijd periodiek. Een jaar later was het reeds bestaande blad *Onze tuinen met huis en hof*, een uitgave van Joh. Enschedé in Haarlem, meer en meer geëvolueerd in de richting van een blad zoals dat Van der Kolk voor ogen stond. Fokker had van de redactie van *Onze tuinen* het verzoek gekregen een artikel over zijn eigen tuin en huis te schrijven. Hij overwoog daarop in te gaan, tenzij Van der Kolk binnen afzienbare tijd zijn plannen voor het nieuwe blad, waarvan Fokker de beoogde redacteur was, tot uitvoering zou brengen.³¹⁷ De reeds ingezette koersverandering van *Onze tuinen*, waarin steeds meer aandacht kwam voor het landhuis, bemoeilijkte de realisering van het nieuwe tijdschrift: 'Weliswaar komt dit blad niet overeen met hetgeen wij op het oog hadden, doch dat neemt niet weg dat het voor hetzelfde publiek bestemd is'.³¹⁸ Het tijdschrift zou er niet komen, waarbij ongetwijfeld ook een rol speelde dat Kosmos geen ervaring had met het uitgeven van tijdschriften.

Het verzamelen van foto's voor *Tuinen in Holland* kostte nog meer moeite dan voor *Het eigen huis* het geval was geweest. De beste, veelal oudere tuinarchitecten hadden geen foto's van hun werk, en wilden ze ook niet laten maken. 'Ze voelen niets voor reclame', schreef Fokker.³¹⁹ Gelukkig mocht hij ze eventueel wel zelf maken. Voor de financiering van de,

³¹⁵ Brief 09-07-1945: Van der Kolk aan diverse auteurs.

³¹⁶ Brief 15-11-1945: Van der Kolk aan David Zuiderhoek, Amersfoort.

³¹⁷ Brief 23-04-1930: Fokker aan Kosmos.

³¹⁸ Brief 26-04-1930: Van der Kolk aan Fokker.

³¹⁹ Brief 21-03-1931: Fokker aan Van der Kolk.

mede door het ontwerp van Anton Kurvers, dure productie van het boek vroeg Van der Kolk aan Fokker of de Bond van Nederlandsche Tuinarchitecten geen subsidie wilde verlenen, nu bleek dat de leden zelf geen behoorlijke foto's konden verschaffen. 'Het boekje is toch zeker van groot belang voor de tuinarchitecten?'³²⁰ De subsidie zou evenwel niet worden verstrekt, dat kunnen we concluderen uit het feit dat er in het boek geen melding van wordt gemaakt. In zijn voorwoord deed Fokker, zoals hij ook in *Het eigen huis* met betrekking tot architecten had gedaan, een appèl aan de tuinbezitter om toch vooral een echte tuinarchitect in te schakelen:

Er komt bij den aanleg van tuinen meer te pas, dan de bezitters van tuinen denken. Tuinbouwkunde, tuinbouwtechniek is voorondersteld, maar het is nog niet voldoende. Evenals er in de architectuur meer noodig is dan bouwkunde, dan beheersching van de techniek van het bouwen, evenals dáár de bouwkunst de verheffing tot het schoone moet brengen, is in den aanleg van tuinen, in de tuinarchitectuur, meer noodig dan tuinbouwkunde, kan de schoonheid er slechts in bloeien, als de tuinarchitect een kunstenaar is, als zijn werk 'tuinkunst' is, om dit m.i. niet al te gelukkig gevormd woord, dat de jongere generatie van tuinarchitecten graag gebruikt, ook even te bezigen.

Onder de 23 ontwerpers van wie werk is afgebeeld, vinden we behalve Fokker zelf ook de nestor van de tuinarchitecten Leonard A. Springer, en nog vier ontwerpers die auteur waren van bij Kosmos verschenen boeken, te weten John Bergmans, G. Bleeker, Tine Cool en Th.J. Dinn.³²¹ Voor het versturen van recensie-exemplaren informeerde Van der Kolk bij Fokker naar de voornaamste buitenlandse tijdschriften op het gebied van tuinarchitectuur. Hij wilde namelijk ook in het buitenland afzet proberen te vinden voor het boek, net zoals hij dat had gedaan voor *Het eigen huis*.³²² De verkoop van *Tuinen in Holland* liet helaas veel te wensen over: in 1934 verlaagde Van der Kolk de prijs van f 4,90 tot f 3,90.³²³

Ontwerpen, aanleggen en beplanten van tuinen

Tot de meest succesvolle titels van Kosmos behoort het tweedelige standaardwerk *Ontwerpen, aanleggen en beplanten van tuinen* van G.J. Pannekoek en J.J. Schipper, waarvan de eerste druk in 1939 verscheen. Het eerste deel behandelde ontwerp en aanleg van de tuin, het tweede toegepaste beplantingsleer, landmeten, tekenen, materialenkennis en techniek. In 1965 verscheen bij Kosmos nog een zevende druk, waarna de titel overging naar Zomer & Keuning in Ede, die in 1974 nog een nieuwe druk uitbracht. G.J. Pannekoek was leraar in de tuinarchitectuur en dendrologie aan de G.A. van Swieten Tuinbouwschool in Frederiksoord, en J.J. Schipper hoofd van de gemeentelijke beplantingen in Sneek.

Het feit dat er in Nederland geen enkel handboek bestond dat diegenen, die zich wensten te bekwamen in het tekenen, ontwerpen en aanleggen van stads- en villatuinen tot leidraad kon dienen, had Pannekoek en Schipper doen besluiten zelf een dergelijk handboek samen te stellen, schreven zij in hun voorwoord bij de eerste druk. Zij stelden zich daarbij de opgave dat het boek niet alleen gebruikt zou kunnen worden als leerboek voor cursussen in de genoemde vakken, maar ook voor zelfstudie.

In de serie *Weten en kunnen* verschenen in de Afdeling Plant, Bloem en Vrucht, die onder redactie stond van J.F.Ch. Dix, ook hoofdredacteur van het tijdschrift *Floralia*, twee deeltjes

³²⁰ Brief 02-07-1931: Van der Kolk aan Fokker.

³²¹ De overige ontwerpers zijn: D. Bloemsma, Co Brandes, mej. M.C. Bruijnzeel, mej. J. Bouwens, mej. M. Fokker, C.M. van Koolwijk, W.N. Lindeman, Hugo A.C. Poortman, P.H.J.G. Reijers, H. Roeters van Lennep, J.W.M. Sluiter, A.P. Smits, mej. Lien Spoor, mevr. J. Stam-Dresselhuys, B.C. van den Steenhoven, D.F. Tersteeg en mej. J. van Zijdveld.

³²² Brief 27-06-1932: Van der Kolk aan Fokker.

³²³ Brief 13-05-1935: Van der Kolk aan Fokker.

met ontwerp en aanleg van de tuin als onderwerp. G. Bleeker was hoofd van de Tuinbouwteekencursus in Haarlem, toen hij in 1924 een beknopte handleiding samenstelde over landmeten en waterpassen voor de land- en tuinbouwer, die tevens gebruikt kon worden in het onderwijs.³²⁴ In datzelfde jaar vestigde Bleeker zich als zelfstandig tuinarchitect. Hij wordt, samen met H. Roeters van Lennep en Kosmos-auteurs Th.J. Dinn, J.P. Fokker en John Bergmans, gerekend tot de vertegenwoordigers van de architectonische tuinstijl, die vanaf 1910 steeds meer ingang vond als reactie op de landschapsstijl van L.A. Springer c.s.³²⁵ W. Abbing, 'illustratief leider' ('beeldredacteur' zouden we vandaag zeggen) van het tijdschrift *Floralia*, was de auteur van het deeltje *Ontwerpen voor kleine tuinen en hoe deze uitgevoerd kunnen worden, benevens voorbeelden van beplanting*.³²⁶ Hij gaf veel voorbeeldontwerpen, zoals 'een tuintje voor den drukken zakenman', of 'een eenvoudigen stadstuin', maar net als bij de voorbeeldboeken voor kleine landhuizen waarschuwt het voorwoord dat de plannetjes niet bedoeld zijn om klakkeloos te kopiëren: 'Zij die dat doen, zijn geen ernstige liefhebbers, ze verrichten geesteloos werk'. Een laatste, zeer succesvol deeltje over het onderwerp verscheen in de oorlog onder de titel *Aanleg en onderhoud van kleine tuinen*.³²⁷ Auteur was A.G. Muller-Idzerda, die in 1937 bij Kosmos *100 Kamerplanten en hoe ze behandeld moeten worden* had gepubliceerd, dat eveneens een groot succes werd. Aan de serie *Weten en kunnen* zou zij nog drie andere deeltjes over bloemen en planten bijdragen.

³²⁴ G. Bleeker, *Landmeten en waterpassen. Beknopte handleiding voor den land- en tuinbouwer en ten gebruike bij het onderwijs aan den cursus in aanleg en onderhoud van tuinen. Weten en kunnen*, nr. 111, 1924 (2e dr. z.j.).

³²⁵ Zie: <http://tuinenstruinen.org/2014/05/29/nederlandse-tuinarchitectuur-deel-1-de-grote-omwenteling> (4 oktober 2015).

³²⁶ *Weten en kunnen*, nr. 139, 1926 (2e dr. 1935).

³²⁷ *Weten en kunnen. Nieuwe reeks*, nr. 235, 1943 (11e dr. 1968). Over Muller-Idzerda, zie hoofdstuk 2. Het fonds.

